

Originalveröffentlichung in: Kronika Zamkowa. Roczniki = The Castle Chronicles. Annals, Nr. 3 (69) (2016), S. 241-309

Online-Veröffentlichung auf ART-Dok (2024), DOI: <https://doi.org/10.11588/artdok.00009007>

Jan K. Ostrowski

Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki

MUNDURY CYWILNE W POLSCE W XVIII–XIX W. ZE STUDIÓW NAD DAWNYM STROJEM, OBYCZAJEM I SZTUKĄ PORTRETOWĄ¹

W XVIII w. pojawiło się w Rzeczypospolitej nieznanie wcześniej zjawisko uniformizacji strojów męskich, nie w sensie poddania się obowiązującej modzie, ale określonym przepisom. Według powszechnej opinii dotyczy to przede wszystkim strojów wojskowych, obowiązujących w oddziałach autoramentu polskiego od roku 1746 i szybko ewoluujących w kierunku w pełni dojrzałej formy i apogeum urody, którą osiągnęły one w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego. Mundury wojskowe są od dawna przedmiotem zainteresowania badaczy oraz szerokiego grona entuzjastów, dzięki czemu są stosunkowo dobrze znane. Inaczej jest z mundurami cywilnymi, dopiero ostatnio wydobywanymi z historycznego zapomnienia. Badania nad tym zagadnieniem sytuują się na skrzyżowaniu kostiumologii, historii obyczaju i historii sztuki. Opierają się zaś na wieloaspektowej analizie zróżnicowanych rodzajów zabytków i dokumentów: rzadkich przykładów oryginalnych strojów i ich fragmentów, źródeł pisanych (regulacje prawne, relacje pamiętnikarskie) oraz materiałów ikonograficznych, przede wszystkim portretów. W wielu przypadkach informacje pozyskiwane z różnego rodzaju źródeł wzajemnie się uzupełniają, co pozwala nie tylko na uchwycenie warstwy faktograficznej, ale niekiedy także na dotarcie do trudno dostępnej, zazwyczaj od dawna zapomnianej warstwy znaczeń. Czasem jednak luki źródłowe sprawiają, że część zjawisk można przedstawić jedynie w sposób szkicowy. Dalsze badania z pewnością pozwolą na poszerzenie i doprecyzowanie prezentowanych niżej ustaleń.

Stopniowe wprowadzanie różnego typu mundurów cywilnych było zjawiskiem ogólnoeuropejskim, które szczyt intensywności osiągnęło w 1. ćwierci XIX stulecia. Za jego źródło należy uznać dążenie do prestiżu, który w silnie zhierarchizowanym i wciąż jeszcze ceniącym tradycyjne wartości szlacheckie społeczeństwie zapewniało przywdzianie stroju zbliżonego do

¹ Rozprawa powstała w ramach pracy nad obszerną książką o portrecie w dawnej Polsce w szerokim kontekście historycznym i obyczajowym. Wszystkie osoby, które służyły autorowi radą i pomocą, są proszone o przyjęcie serdecznych podziękowań, a w szczególności: prof. dr hab. Konrad Ajewski, dr hab. Andrzej Betlej, dr Mikołaj Getka-Kenig, mgr Agnieszka Janczyk, mgr Monika Janisz, dr Anna Jasińska, mgr Dariusz Kucia, dr Monica Kurzel-Runtscheiner, dr Tomasz Makowski, dr hab. Przemysław Mrozowski, mgr Michał Niezabitowski, mgr Janusz Nowak, dr Kazimierz Ossowski, dr Magdalena Piwocka, dr Wojciech Preidl, mgr Piotr Wilkosz, dr Tomasz Zaucha i dr Jacek Żukowski.

mundurów oficerskich. Jeszcze w roku 1820 w uzasadnieniu wprowadzenia mundurów dla personelu Dyrekcji Jeneralnej Dróg i Mostów Królestwa Polskiego napisano: „gdy blask mundurów i zdobiących go znaków tworzy [...] pierwszą i najwięcej zachęcającą nagrodę trudów służby wojskowej, słuszną zatem jest rzeczą, aby i inżynier drogowy podobnym był do wejścia w pracowity zawód zachęcony sposobem...”². Znamienne, że integralną częścią munduru cywilnego była broń biała, jeszcze w XVIII w. atrybut przystługujący wyłącznie szlachcie³. Z drugiej strony rozwój struktur i służb państwowych wymagał zewnętrznej identyfikacji funkcjonariuszy. Rzeczpospolita bynajmniej nie pozostawała tu w tyle za innymi krajami. Kiedy w roku 1791 Franciszek Salezy Jezierski definiował pojęcie munduru, wyróżnił cztery jego kategorie, z których tylko jedna odnosiła się do stroju wojskowego: „mundury w Polsce są czworakie: orderowe, żołnierskie, obywatelskie i przyjacielskie”⁴.

MUNDURY ORDEROWE⁵

Jezierski postawił na pierwszym miejscu – słusznie z punktu widzenia chronologicznego (choć nie wiadomo, czy w pełni świadomie) – mundury orderowe, których pojawienie się wyprzedziło reformę stroju wojskowego hetmana Michała Kazimierza Radziwiłła z roku 1746. Strój kawalerów Orderu Orła Białego składał się z białego żupana i czerwonego kontusza, na który nakładano odznaki orderowe. Kawalerowie byli zobowiązani występować w nim na uroczystościach w dniu imienin Augusta II i Augusta III⁶. Na zachowanych portretach spotykamy ów strój niezbyt często, ale można wskazać kilka dobrej klasy przykładów. Noszą go np. August III na kanonicznym, wielokrotnie powtarzanym wizerunku autorstwa Louisa de Silvestre’a (il. 1), wojewoda wołyński Seweryn Józef Rzewuski (il. 2)⁷ i hetman Wacław Rzewuski na całopostaciowym portrecie w Muzeum Narodowym w Warszawie, stanowiącym prawdziwy rebus odnoszący się do jego zasług patriotycznych. Ujednolicenie munduru Orderu Orła Białego ograniczało się najwyraźniej do podstawowego zestawu barw, a nie dotyczyło np. kroju żupana i kontusza czy akcesoriów. Oczywiście nie w każdym przypadku biały żupan i czerwony kontusz należy traktować jako mundur orderowy, gdyż spotykamy portrety ubranych w ten sposób osób, które nie mogły nawet marzyć o orderowym wyróżnieniu. Brak dowodów,

² *Pobudki [sic!], które mną kierowały w projektowaniu załączonego tu munduru dla administracji drogowej*, 1820, Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiory ikonograficzne i fotograficzne, DI 3398, k. 14.

³ W ustawie z 1776 r. wprowadzającej mundury wojewódzkie, która miała być w założeniu prawem przeciwzbytkowym (*lex sumptuaria*), powtórzono zakaz noszenia broni przez nieszlachtę, „*excepto podróży*”, zob. *Volumina legum*, t. 8, Petersburg 1860, s. 552.

⁴ F.S. J e z i e r s k i, *Niektóre wyrazy porządkiem abecadla zebrane i stosownemi do rzeczy uwagami objaśnione*, Warszawa 1791, s. 134.

⁵ Bogaty i niejednorodny materiał starano się przedstawić, biorąc pod uwagę chronologię, znaczenie danego typu munduru w życiu społeczno-politycznym, a dla czasów porozbiorowych – specyfikę każdej części podzielonego kraju. Niejednorodność tych kryteriów sprawia, że zaproponowana klasyfikacja nie we wszystkich punktach mogła być klarowna.

⁶ J. K i t o w i c z, *Pamiętniki czyli historia polska*, oprac. P. Matuszewska, Z. Lewinówna, Warszawa 1971, s. 116.

⁷ Zob. J.K. O s t r o w s k i, J.T. P e t r u s, *Podhorce. Dzieje wnętrza pałacowych i galerii obrazów*, Kraków 2001, s. 89, poz. A.219.

1. Louis de Silvestre (kopia), *August III w mundurze Orderu Orła Białego*, Zamek Królewski na Wawelu. Fot. Dariusz Błażewski / Louis de Silvestre (copy), *King August III in the uniform of the Order of the White Eagle*, Wawel Royal Castle, Kraków. Photo Dariusz Błażewski

2. Seweryn Józef Rzewuski w mundurze Orderu Orła Białego, ok. poł. XVIII w., Lwowskie Muzeum Historyczne. Fot. Stanisław Michta / *Seweryn Józef Rzewuski in the uniform of the Order of the White Eagle, mid 18th c.*, Lviv Historical Museum. Photo Stanisław Michta

by miała istnieć francuska wersja munduru, która musiałaby się składać z białej kamizelki i czerwonego fraka.

Własny mundur miał także Order Świętego Stanisława, ustanowiony w roku 1765. Jak pisze Kajetan Koźmian: „Stanisław August, chcąc wesprzeć fabryki litewskie i polskie, wymyślił mundur urzędowy dla kawalerów Orderu Świętego Stanisława i pierwszy się w nim ukazał. Stosownie do kolorów orderu, pąsowego z białym, ubiór spodni składał się z jedwabnej materii pąsowej, zwierzchnia suknia z białego sukna. Wszystko gęsto na brzegach obłożone bogatymi szlakami, w podobieństwie do tych, jakie do pasów polskich wyrabiano; rękawy i końce rękawów były obłożone lamą kwiecistą tego samego rodzaju. Za przykładem króla wszyscy orderowi, równie we francuskim, jak i polskim stroju chodzący, rzucali się do tych urzędowych mundurów, w które strojono się na święty Stanisław, jak w dzień imienin króla, i na inne urzędowe uroczystości”⁸. Kompletny mundur kontuszowy po Stanisławie Sołtanie (1756–1836) zacho-

wał się w Muzeum Narodowym w Warszawie (il. 3)⁹, a stosunkowo bogaty zestaw portretów noszących je osób (pięć przykładów; szóstego nie udało się pozyskać) ujawniła wystawa poświęcona Orderowi Świętego Stanisława zaprezentowana w Warszawie, Krakowie i Wilnie w latach 2015–2016. Na wspomnianych konterfektach występują obydwie odmiany munduru: polska i francuska. Szczególny przypadek prezentuje wizerunek nieznanego mężczyzny autorstwa Józefa Franciszka Pitschmanna (il. 4), na którym wtórnie dodano błękitną wstęgę i gwiazdę Orderu Orła Białego, a Order Świętego Stanisława, jako niższy w hierarchii, dość niezdarnie domalowano na szyi kawalera¹⁰. Inny ciekawy szczegół to kamizelka wykonana z tkaniny o wzorze bardzo

⁸ K. Koźmian, *Pamiętniki*, t. 1, Wrocław 1972, s. 362.

⁹ E. Orlińska-Mianowska, *Mundury orderowe w Polsce w XVIII wieku*, w: *Ubiory w Polsce. Materiały III sesji Klubu Kostiumologii i Tkaniny Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, red. A. Sieradzka, K. Turska, Warszawa 1994, s. 153–162, tu: 161; *Praemiando incitat. Order Świętego Stanisława 1765–1831. W 250. rocznicę powołania orderu*. Kat. wyst. w Zamku Królewskim na Wawelu, 15 września – 6 grudnia 2015, red. D. Nowacki, M. Zawadzki, Warszawa–Kraków 2015, s. 158–162 (E. Orlińska-Mianowska).

¹⁰ E. Houszka, P. Łukasiewicz, *Malarstwo polskie od baroku do modernizmu. Katalog zbiorów [MNWr]*, Wrocław 2013, s. 209–212, poz. 387; *Praemiando incitat. Order Świętego Stanisława...*, s. 168–169, poz. 17 (E. Houszka). Analogiczny przykład portretu, na którym domalowano wstęgę Orderu Orła Białego, znajduje się w Muzeum w Kamieńcu Podolskim. W tym przypadku portretowany nie nosi jednak munduru orderowego.

3.

4.

5.

3. Mundur Orderu Świętego Stanisława po Stanisławie Soltanie, ok. 1782, Muzeum Narodowe w Warszawie / Uniform of the Order of Saint Stanislaus once belonging to Stanisław Soltan, c. 1782, National Museum in Warsaw

4. Józef Franciszek Pitschmann, *Mężczyzna w mundurze Orderu Świętego Stanisława*, ok. 1789–1794, Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. Arkadiusz Podstawka / Józef Franciszek Pitschmann, *A Gentleman in the uniform of the Order of Saint Stanislaus*, c. 1789–1794, National Museum in Wrocław. Photo Arkadiusz Podstawka

5. Antoni Walenty Stadnicki w mundurze Orderu Świętego Stanisława, ok. 1785–1790, Muzeum Okręgowe w Tarnowie / Antoni Walenty Stadnicki in the uniform of the Order of Saint Stanislaus, c. 1785–1790, Regional Museum in Tarnów

zbliżonym do występującego na pasach kontuszowych, ukazana na portrecie Antoniego Walentego Stadnickiego (ok. 1785–1790; il. 5). Stanowi on ilustrację zapisu w inwentarzu garderoby królewskiej, zgodnie z którą Stanisław August miał kamizelkę „z pasa” lub „materii kobyteckiej”¹¹. Z podobnych tkanin wykonano także żupany należące do mundurów Stanisława Sołtana oraz dostojnika sportretowanego przez Józefa Franciszka Pitschmanna.

MUNDURY WOJEWÓDZKIE

W roku 1776 w ramach przeciwdziałania zbytkowi (*lex sumptuaria*) i wsparcia krajowej produkcji tekstylnej sejm postanowił wprowadzić mundury dla całej szlachty, które „z żadnego inszego sukna robione być nie mają, tylko z krajowego”. Nie zakazano oczywiście noszenia innych strojów, a wybór barw mundurów dla poszczególnych województw (w niektórych przypadkach ziem, a nawet powiatów) pozostawiono sejmikom gospodarczym. Inicjatywa została przyjęta z entuzjazmem i już na sejmie w roku 1778 posłowie wystąpili w mundurach wojewódzkich, zwanych także obywatelskimi. Z punktu widzenia ideologii szlacheckiej miały one same zalety: umacniały tożsamość regionalną¹², wyróżniały szlachtę na tle innych stanów, ale w jej obrębie miały charakter demokratyczny, w przeciwieństwie do źle widzianych tytułów dziedzicznych i orderów, uważanych za narzędzie przekupstwa ze strony króla. Ich specyficznym walorem był też krój zbliżony do uniformów kawalerii narodowej oraz złote lub srebrne szlify, wprowadzone przez większość województw, sprawiające wrażenie dystynkcji oficerskich. Ozdób tych zakazano jednak w roku 1780¹³.

Specyficznym rozwiązaniem było problem mundurów województw *in partibus*. Nie ustanowiono uniformów dla województw utraconych w I rozbiórce (chełmińskie, malborskie, pomorskie, białskie, ruskie), choć w niektórych z nich król mianował nadal tytularnych urzędników. Mundur

¹¹ J. Gutkowski, *O dworze Stanisława Augusta*, w: *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, Studia i Materiały 2, red. A. Sołtyś, Z. Zielińska, Warszawa 2013, s. 363–383, tu: 367; *Praemiando incitat. Order Świętego Stanisława...*, s. 92 (T. Jeziorowski). Na temat portretu zob. *ibidem* (aneks do kat. wyst.), s. 3 (J.K. Ostrowski), a także: *Praemiando incitat. Šventojo Stanislovo ordinas. Škirta 250-osioms Šventojo Stanislovo ordino įsteigimo metimėns (1765–2015)*. Kat. wyst. w Pałacu Wielkich Książąt Litewskich w Wilnie, red. V. Dolinskas, E. Gudas, G. Skujutė, Vilnius 2016, s. 239, poz. III.27 (J.K. Ostrowski).

¹² Warto w tym miejscu wspomnieć koncept marszałka Trybunatu Litewskiego z lat 1780–1781 Franciszka Piłsudskiego, który kolonistykę potraw składających się na ucztę wydawane dla uczestników sesji dostosował do barw mundurów poszczególnych województw Wielkiego Księstwa, zob. J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, wyd. J. Dihm, Warszawa 1957, t. 1, s. 153.

¹³ *Volumina legum*, t. 8, Petersburg 1860, s. 552 (wprowadzenie mundurów, 1776), s. 589 (zakaz ozdób, 1780). Kwestię tę omawiają: W. Maisel, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa 1982, s. 206–207; T. Jeziorowski, A. Jeziorkowski, *Mundury wojewódzkie*, Warszawa 1992, s. 14–21; J. Lilejko, *Sejmpolski. Tradycja – ikonografia – sztuka*, Warszawa 2003, s. 116–118; B. Biedrońska-Stotowa, *Polski ubiór narodowy zwany kontuszowym*, Kraków 2005, s. 106–108, oraz J. Moździerz, *Mundury wojewódzkie a renesans stroju narodowego w epoce stanisławowskiej*, „Sensus Historiae”, 4, 2011, nr 3, s. 11–31; autorka szczególnie mocno podkreśla przeciwzbytkowy charakter ustawy. Wykazy barw mundurów wojewódzkich kilkakrotnie pojawiają się w literaturze XIX-wiecznej: zob. Ł. Golebiowski, *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone*, Warszawa 1830, s. 191–197; J.I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1799. Studja do historii ducha i obyczaju*, t. 1, Warszawa 1873, s. 411–413; J. Mycielski, *Senatorzy i dostojnicy dawnej Polski*, w: T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 20, Poznań 1898, s. 139–177, tu: 147–148; Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 1, Warszawa 1900, s. 125–126.

województwa mściławskiego jest wzmiankowany tylko raz, w źródle z roku 1778. Częściowo pozostałe przy Rzeczypospolitej województwa połockie i witebskie (powiat orszański) otrzymały mundury, podobnie jak województwo inflanckie, choć zachowała się z niego jedynie tąka na lewym brzegu Dźwiny pod Dyneburgiem, na której obierano posłów na sejm. Z kolei inny był status ziem odłączonych jeszcze w XVII w. (województwa czernihowskie i smoleńskie, powiat starodubowski), które nadal wybierały posłów i cieszyły się własnymi mundurami¹⁴. Ów pozorny brak logiki wiązał się z odmiennością sytuacji poszczególnych prowincji. Mieszkańców ziem odłączonych w I rozbiórce zmuszono do złożenia przysięgi na wierność nowym władcom i rygorystycznie odcięto od kontaktów politycznych z dawną ojczyzną. Odwieczni egzulanci zadnieprzańscy, od kilku pokoleń wtopieni w nowe małe ojczyzny, nie stanowili natomiast żadnego zagrożenia dla zaborców. Nad ich istnieniem rząd rosyjski najwyraźniej przeszedł do porządku dziennego lub też po prostu o nich zapomniano.

W odniesieniu do mundurów wojewódzkich ujawniła się powszechna w omawianym czasie opozycja pomiędzy strojem polskim i obcym. Nie miała ona jednak wybitnie konfrontacyjnego charakteru, gdyż samo przybranie barw wojewódzkich było wyrazem przywiązania do wartości narodowych i lokalnych. Kontusz i żupan miały tu przewagę, ale obok nich pojawiały się także frak, kamizelka i *culottes*¹⁵. W obydwu przypadkach odmienne były oczywiście akcesoria, przede wszystkim broń biała. Interesującą ilustracją opisywanego zjawiska wydaje się przypadek województwa rawskiego. Jego sejmik deputacki z 1777 r. przyjął barwy munduru, a w jego *laudum* szczegółowo opisano kontusz, żupan oraz ich ozdoby. Tymczasem inicjator uchwały, wojewoda Bazyli Walicki, wielokrotnie portretował się w barwach swego województwa, ale zawsze w stroju frakowym (podobnie jego synowie Kazimierz i Józef)¹⁶. Istniały specjalne mundury letnie, wykonane z lekkich materii¹⁷, a niektóre sejmiki wprowadziły nadto mundury codzienne i odświętne, noszone w czasie sesji sejmowych. Zdarzały się też przypadki zmiany przyjętej już wcześniej barwy¹⁸.

Mundury wojewódzkie zostały na wielką skalę użyte w czasie podróży Stanisława Augusta do Kaniowa w roku 1787. „Obywatele województw przez które monarcha przejeżdżał, wyjeżdżali na granice swego województwa w mundurach wojewódzkich i mundurowem ubraniu koni [*sic!*]. Damy nawet [...] w naszym kijowskim województwie miały ubiór jednakowy, koloru munduru wojewódzkiego i w tym prezentowały się na balach,

¹⁴ Część wymienionych zjawisk sygnalizują Jeziorowski, Jeziorkowski, *op.cit.*, s. 31–32. Na temat niezwykłego zjawiska trwania przez prawie półtora wieku politycznych, samorządowych i sądowych struktur województwa smoleńskiego i zachowującego pewną odrębność powiatu starodubowskiego zob. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek. (Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 4)*, red. A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 17–23. Województwo smoleńskie formalnie zniesiono dopiero pod koniec roku 1793, ustanawiając na jego miejsce województwo mereckie.

¹⁵ Jeziorowski, Jeziorkowski, *op.cit.*, s. 19; Moździeń, *op.cit.*, s. 20–22 (autorka oparła się tu na analizie inwentarzy majątkowych szlachty wielkopolskiej).

¹⁶ J. Waniewska, *Portrety rodziny Walickich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 20, 1976, s. 121–211; tekst *laudum* sejmikowego z roku 1777 na s. 207–208. Większość omawianych przez autorkę portretów znajduje się w Muzeum Narodowym w Warszawie.

¹⁷ Moździeń, *op.cit.*, s. 22.

¹⁸ Jeziorowski, Jeziorkowski, *op.cit.*, s. 19–20.

gdzie dla króla dawane były¹⁹. Podobnie, już w drodze powrotnej, w komnatach zamku na Wawelu króla witaty damy przybrane w „suknie mundurowe województwa krakowskiego”²⁰. W przypadku sukien niewieścich chodziło oczywiście o dobór barw, a nie o uniform określony przez jakiegokolwiek przepis. Niekiedy mundur przybierał sam król, „dla większej powagi i w dowód przychylności swojej dla województwa, na którego ziemi się znajdował”²¹, a nawet księżę Grzegorz Potiomkin jako „indigena polski”²².

Cały zestaw mundurów wojewódzkich figuruje na barwnej tablicy istniejącej w wielu egzemplarzach (il. 6), natomiast przykłady odwzorowania mundurów w malarstwie portretowym są rzadsze, niż można by się spodziewać. Mundury spotykamy w trzech wersjach, które łączą obowiązujące dla danego województwa barwy: „zmilitaryzowanej” (wyłogi à la mundur kawalerii narodowej, szlify; il. 8), „cywilnej” (kontusz dowolnego kroju, bez wyłogów i szlifów; il. 6, 7) oraz frakowej (il. 9)²³. W dwóch ostatnich przypadkach potwierdzenie mundurowego charakteru stroju wymaga ustalenia związków danej osoby z określonym województwem, co nie zawsze jest łatwe.

Po uchwaleniu prawa o miastach (1791) przyznającego pewne uprawnienia obywatelskie mieszczanom także oni uzyskali przywilej noszenia munduru – co ciekawe, w granatowo-błękitnych barwach wzgardzonego munduru przyjacielskiego Potockich²⁴ (por. uwagi poniżej). Taki właśnie mundur (w wersji frakowej) nosi na portrecie pędzla Józefa Peszki z roku 1792 Ignacy Wyssogota-Zakrzewski, prezydent Warszawy, jeden z głównych bojowników o uzyskanie przez mieszczaństwo praw obywatelskich²⁵ (il. 10).

¹⁹ S. B u k a r, *Pamiętniki [...] z rękopisu po raz pierwszy ogłoszone*, wyd. J.I. Kraszewski, Drezno 1871, s. 164.

²⁰ „Gazeta Warszawska”, 1787, nr 51 (27 VI), s. 3; M. K a r k o c h a, *Gazeta Warszawska księdza Stefana Łuskiny o podróży Stanisława Augusta do Kaniowa w 1787 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 10, 2011, nr 2, s. 109–132, tu: 129.

²¹ J.I. K r a s z e w s k i, *Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787 podług listów Kazimierza Konstantego hrabiego de Bról Platara starosty inflanckiego*, Wilno 1860, s. 213.

²² K r a s z e w s k i, *Polska w czasie trzech rozbiorów...*, t. 1, 1873, s. 411; Potiomkin występował w mundurze województwa braclawskiego, w którym miał dobra.

²³ Jako przykłady ukazujące mundury w wersji frakowej, oprócz wspomnianych wyżej portretów członków rodziny Wallickich, można wskazać portrety Stanisława i Antoniego Małachowskich, w barwach województw sandomierskiego i mazowieckiego, autorstwa J. Peszki (Muzeum Narodowe w Warszawie; depozyt w Zamku Królewskim w Warszawie, zob. np. *Praemiando incitat. Order Świętego Stanisława...*, s. 187–188, 192–193, poz. 36, 40 (I. Wiercińska). Fraki w barwach wojewódzkich występują też na portretach: Macieja Sołtyka (województwo sandomierskie; Muzeum Narodowe w Kielcach; zob. J. K o w e c k i, H. M a ł a c h o w i c z, *Senatorowie i postowie Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1991, s. 30, poz. 14), Franciszka Ksawerego Zboińskiego (Muzeum Narodowe w Warszawie, oddział w Krośniewicach; K o w e c k i, M a ł a c h o w i c z, *op.cit.*, s. 55, poz. 26), Józefa Dembowskiego (zbiory Towarzystwa Naukowego Płockiego) i Cypriana Nakwaskiego (Muzeum Diecezjalne w Płocku; obydwa województwo mazowieckie; zob. H. D ł u g o s z e w s k a - N a d r a t o w s k a, J. K r ó l i k, *Portret szlachty mazowieckiej*, kat. wyst., Muzeum Okręgowe w Ciechanowie, Ciechanów 1993, s. 19, poz. 9, s. 48, poz. 38), Ignacego Dembińskiego (województwo krakowskie; Zamek Królewski w Warszawie; K o w e c k i, M a ł a c h o w i c z, *op.cit.*, s. 66, poz. 50). Kilka przykładów wymienia też M o ź d ź e Ń, *op.cit.*, s. 27–28.

²⁴ A. C h r z ą s z c z e w s k i, *Pamiętniki oficjalisty Potockich z Tulczyna*, oprac. J. Piechowski, Wrocław 1976, s. 71.

²⁵ Zob. przede wszystkim *Praemiando incitat. Order Świętego Stanisława...*, s. 212–214, poz. 56 (A. Biały). Oprócz wizerunku całopostaciowego istnieją jego zredukowane do popiersia repliki i kopie, zob. m.in. K. L i s z e w s k a, J. P ł a p i s, *Portrety osobistości i mieszkańców Warszawy w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, Warszawa 1990, s. 108, poz. 45.

7.

6. Szlachta w mundurach wojewódzkich, XVIII/XIX w. (?). Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. Paweł Czernicki / A group of noblemen in voivodeship uniforms, 18th/19th c. (?). National Museum in Kraków. Photo Paweł Czernicki

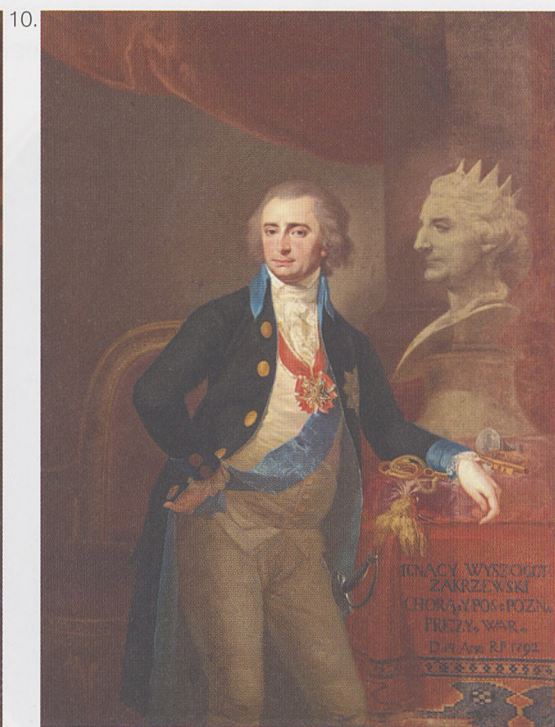
7. Kazimierz Wojniakowski, *Chorąży warszawski Marcin Chrzanowski w mundurze województwa mazowieckiego*, 1793, Muzeum Narodowe w Warszawie / Kazimierz Wojniakowski, *Marcin Chrzanowski in the uniform of the Voivodeship of Masovia*, 1793, National Museum in Warsaw

8. Franciszek Antoni Ledóchowski w mundurze województwa czernihowskiego, ok. 1780 (kopia), własność prywatna. Fot. Jan K. Ostrowski / *Franciszek Antoni Ledóchowski in the uniform of the Czernihiv Voivodeship, c. 1780 (copy), private collection. Photo Jan K. Ostrowski*

9. Józef Peszka, Stanisław Małachowski w mundurze województwa sandomierskiego, 1789–1790, Muzeum Narodowe w Warszawie, depozyt w Zamku Królewskim w Warszawie – Muzeum. Fot. Andrzej Ring i Lech Sandzewicz / *Józef Peszka, Stanisław Małachowski in the uniform of the Sandomierz Voivodeship, 1789–1790, National Museum in Warsaw, on loan to the Royal Castle in Warsaw – Museum. Photo Andrzej Ring and Lech Sandzewicz*

10. Józef Peszka, Ignacy Wyssogota-Zakrzewski w mundurze mieszczańskim, 1792, Muzeum Narodowe w Warszawie, depozyt w Zamku Królewskim w Warszawie. Fot. Maciej Bronarski / *Józef Peszka, Ignacy Wyssogota-Zakrzewski in the uniform of a Warsaw Burgher, 1792, National Museum in Warsaw, on loan to the Royal Castle in Warsaw. Photo Maciej Bronarski*

Moda na mundury wojewódzkie wpłynęła zapewne na wprowadzenie uniformu dla członków palestry lubelskiej (kontusz lub frak biały, wyłogi „majowe”, żupan lub kamizelka „majowe”)²⁶, co stanowiło już zapowiedź typowego dla XIX w. zjawiska mundurów urzędniczych.

MUNDURY PRZYJACIELSKIE

Pierwszy odnotowany w źródłach przykład ujednolicenia stroju, który w XVIII w. nazwano by mundurem przyjacielskim, wiąże się z planami elekcji *vivente rege* młodego Henryka Juliusza de Bourbon, ks. de Condé. W roku 1663 „pobożni albo raczej niezbożni komisarze i elektorowie kondeuszowscy [...] barwą i czuprynami poznać się byli, to jest: kontusze mając czarne, żupany zielone, czupryny długie niemal jako dragani”²⁷. Przywołana wyżej tendencja do uniformizacji stroju w XVIII w. wpłynęła na popularyzację tego rodzaju zjawisk. Mundury przyjacielskie były utrzymane w barwach osoby lub rodziny, której chciano okazać wdzięczność, solidarność i poparcie. W roku 1764 „z tych województw, które *viritem* stanąć się na elekcję obowiązały, nie zjechała się wszystka szlachta, ale tylko po garstce, w mundury od magnatów przystrojona”²⁸. Po ufundowaniu w roku 1784 przez Stanisława Szczęsnego Potockiego pułku piechoty i ośmiu dział mundur przyjacielski w barwach Potockich (granatowo-błękitnych) „wielka część szlachty ruskiej wdziała, przez wdzięczność za te dary”²⁹. Przez pewien czas barwy Szczęsnego nosiło nawet stronnictwo Adama Kazimierza Czartoryskiego³⁰. Gdy Szczęsny Potocki ostatecznie okazał się zdrajcą, „jednego dnia znaleziono przed pałacem jego w Warszawie pęk obszlegów z tych mundurów przyjacielskich”³¹, a nawet „na dziedzińcu jego pałacu mniszchowskiego wystawiono w nocy szubienicę i na niej obelżywie zawieszono obdarte z jego przyjacielskiego munduru wyłogi”³².

Noszenie cudzych barw nie znajdowało uznania u radykalnych stronników obozu patriotycznego. Franciszek Salezy Jezierski pisał: „mundury przyjacielskie są mundury fantazji, pochlebstwa, a czasem i podłości. Polak uboższy względem majątniejszego jest na kształt sztuki kryształu, który na czym kto położy, taki zaraz rzeczy pokazuje na sobie kolor. Przewodzący zuchwałym znaczeniem panowie nie tylko odzianych mogą widzieć według swego gustu, ale nawet mogą zrobić tak myślących, jak chcą”³³. Trudno wskazać portrety ukazujące osoby w tego rodzaju uniformach. Źródła nie zawierają nawet wskazówek, czy chodziło tu o stroje narodowe, czy obce. Kontekst opisanych wyżej przykładów zdaje się jednak wskazywać na obydwie możliwości.

²⁶ K r a s z e w s k i, *Polska w czasie trzech rozbiorów...*, t. 1, 1873, s. 411. Co ciekawe, o mundurach tych nie wspomina Kajetan Koźmian, szeroko opisujący obyczaje lubelskiego środowiska prawniczego. Co więcej, pisze on, że „Cała ta korporacja palestrancka [w Lublinie] od chwili, w której ją poznałem, nosiła strój narodowy polski, zupełnie i jedynie polski. Żaden frak w niej się nie ukazał i w kontuszach przetrwała aż do swego rozwiązania. Duchem jej było lekceważenie frakowych strojnisiów”, K o ź m i a n, *op.cit.*, t. 1, s. 356. Barwa „majowa” to jasna zielen.

²⁷ J. Ł o ś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej...*, oprac. R. Śreniawa-Szypiowski, Warszawa 2000, s. 115.

²⁸ K i t o w i c z, *op.cit.*, s. 142–143.

²⁹ J.D. O c h o c k i, *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa [1910], s. 35.

³⁰ C h r z ą s z c z e w s k i, *op.cit.*, s. 57.

³¹ B u k a r, *op.cit.*, s. 91–92; K r a s z e w s k i, *Polska w czasie trzech rozbiorów...*, t. 2, 1874, s. 271.

³² C h r z ą s z c z e w s k i, *op.cit.*, s. 61.

³³ J e z i e r s k i, *op.cit.*, s. 134–135.

W okresie rozbiorów mundury przyjacielskie nie odeszły w niepamięć – tym razem występowały już jednak z reguły w wersji kosmopolitycznej. Zielone, żółto podszyte fraki z czarnymi kołnierzami i mosiężnymi guzikami z figurką konika i napisem „Jabłonna” nosiło towarzystwo zabaw księcia Józefa Poniatowskiego³⁴. Za odmianę tego typu munduru można też uznać czarne fraki Towarzystwa Przyjaciół Ojczyzny, założonego przez Wincentego Krasieńskiego w okupowanej przez Prusaków Warszawie. Te ostatnie, utrzymane w barwie żałoby po utracie ojczyzny, były uzupełnione białopęsowymi kamizelkami w kolorach narodowych, a ich mosiężne guziki z emblemem w postaci kotwicy i napisem „Nadzieja”, pokryte czarnym lakierem, „im więcej się wycierały i im bardziej mosiądz dawał się widzieć błyszczący, tem większa miała być nadzieja lepszej przyszłości”³⁵.

Mundur przyjacielski mógł być także wyrazem postawy poddańczej wobec zaborcy, jak ów z roku 1797, przyjęty dla uczczenia namiestnika zaślawnego, gen. Timofieja Tutolmina: „frak granatowy z kołnierzem seledynowym i łapkami haftowanymi srebrem”³⁶. Podobne znaki pojawiały się w lokalnych rozgrywkach politycznych na ziemiach zabranych, jak np. w czasie wyborów marszałka gubernialnego w Żytomierzu w roku 1805, kiedy to stronnicy Stanisława Grzegorza Worcella przybrali mundur, którego główny element stanowił frak szafirowy z pomarańczowym aksamitnym kołnierzem i łapkami³⁷.

MUNDURY KOMISJI RZĄDZĄCEJ KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Z obrazu Marcella Bacciarellego *Nadanie przez Napoleona konstytucji Księstwu Warszawskiemu* (por. il. 11) oraz z portretów ówczesnych dostojników państwowych dobrze znamy frak mundurowy barwy liliowej (granatowej, „piusowej”³⁸) z bogatymi złotymi haftami na gorsie, kołnierzu i mankietach, z motywem stylizowanych gałązek oliwnych. Nie ujawniono

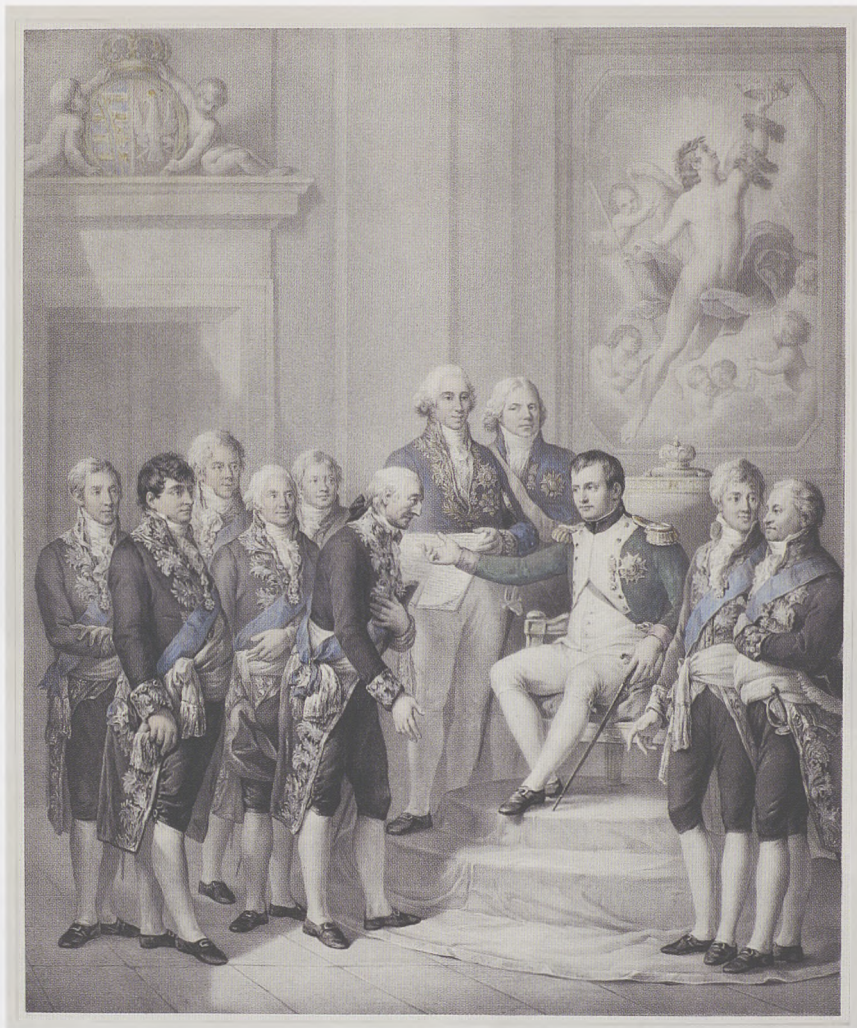
³⁴ *Ze wspomnień Józefa hr. Krasieńskiego 1783–1841*, „Biblioteka Warszawska”, 1912, t. 2, s. 409–448, tu: 417; J.J. Dreścik, *Od zwątpiałości do najpiękniejszej otuchy. Pamiętka żałoby narodowej z 1809 roku*, w: *Biżuteria w Polsce. Materiały z VI sesji naukowej z cyklu „Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce”*, red. K. Kluczwajd, Toruń 2006, s. 103–106, tu: 103; M. Prykaszczyk, *Młodzieńcze zabawy w pruskiej Warszawie. Rywalizacja złotej młodzieży z pałacu Pod Blachą z Towarzystwem Przyjaciół Ojczyzny*, „Echa Przeszłości”, 13, 2012, s. 143–161, tu: 152; S. Askenaży, *Książę Józef Poniatowski 1763–1813* [1905], Warszawa 1974, s. 125 (opisuje ów strój bardzo niejasno); A.M. Skatkowski (*Książę Józef*, Bytom 1913, s. 213) podaje błędnie, że fraki były popielate z czarnym kołnierzem. W przekonaniu dwóch ostatnich autorów fraki miały być zdobione złotymi haftami.

³⁵ *Ze wspomnień Józefa hr. Krasieńskiego...*, s. 417–419; Dreścik, *Od zwątpiałości do najpiękniejszej otuchy...*, s. 103. Jak to wynika z przekazu Józefa Krasieńskiego, Towarzystwo było wzorowane na łóżach wolnomularskich. Jego członkowie wysoko cenili sobie prawo do wyłącznego noszenia opisanego munduru, a jego nadużycie stało się powodem publicznej scysji, a następnie pojedynku pomiędzy Józefem Krasieńskim a nieznanym z imienia Łabęckim. Charakter Towarzystwa surowo ocenia Prykaszczyk, stwierdzając, że nie miało ono żadnych poważniejszych celów. Pisze on m.in., że „prezes Krasieński musiał znaleźć wspólny mianownik, który zespoliłby jego grupę i nie narażał jej na rozbięcie wynikające z braku wspólnych zainteresowań. Wybór padł więc na bezmyślne zabawy i wygłupy, podczas których jego »podwładni« mogli wyładować swoją niespożytą młodzieńczą energię”, *Prykaszczyk, op.cit.*, s. 152–154.

³⁶ Ochocki, *op.cit.*, t. 5, s. 79.

³⁷ *Ibidem*, s. 123.

³⁸ Rzadko używany termin, oznacza kolor „papieski”, ciemnofioletowy (zob. *Słownik języka polskiego*. t. 1, Wilno 1860, s. 1015). Zapewne tak właśnie należałoby określić barwę fraków członków Komisji Rządzącej Księstwa Warszawskiego, widocznie w owym czasie uważaną za szczególnie dostojną.

11. Franz Hofstaengl według Marcella Bacciarellego, *Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu w r. 1807*, litografia, własność prywatna. Fot. Dariusz Błażewski / Franz Hofstaengl after Marcello Bacciarelli, *Napoleon Granting the Constitution to the Duchy of Warsaw in 1807*, lithograph, private collection. Photo Dariusz Błażewski

dotąd źródła pozwalającego na ustalenie, kiedy wprowadzono ów mundur. Prawo do jego noszenia mieli najwyraźniej tylko członkowie Komisji Rządzącej, którzy zachowali ten przywilej także po wprowadzeniu w roku 1809 tzw. mundurów obywatelskich³⁹. Nie znamy ani jednego egzemplarza munduru Komisji Rządzącej⁴⁰, ale możemy tu zawierzyć malowidłu Bacciarellego,

³⁹ Wynika to z projektu dekretu o umundurowaniu wszystkich urzędników Księstwa (zob. niżej), który w tym punkcie z pewnością odzwierciedlał stosowaną praktykę.

⁴⁰ W Muzeum Narodowym w Krakowie zachowała się tylko kamizelka od takiego munduru po Piotrze Bielińskim, wykonana z białego jedwabiu, ze stojącym kołnierzem i bogatymi złotymi haftami (il. 12). Na guzikach brak elementów heraldycznych – mają one formę tekstylnej rozety. Takie same, tylko większe guziki zastosowano przy frakach, co jest czytelne na portretach Stanisława Małachowskiego i Stanisława Kostki Potockiego (zob. niżej).

12.

13.

14.

12. Kamizelka od munduru Komisji Rządzącej Księstwa Warszawskiego po Piotrze Bielińskim, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. Paweł Czernicki / Waistcoat of the uniform of the Government of the Duchy of Warsaw once belonging to Piotr Bieliński, National Museum in Kraków. Photo Paweł Czernicki

13. Marcello Bacciarelli, *Stanisław Małachowski w mundurze Komisji Rządzącej Księstwa Warszawskiego*, ok. 1808, Muzeum Narodowe w Warszawie / Marcello Bacciarelli, *Stanisław Małachowski in the uniform of the Government of the Duchy of Warsaw*, c. 1808, National Museum in Warsaw

14. Jan Antoni Blank, *Stanisław Kostka Potocki w mundurze Komisji Rządzącej Księstwa Warszawskiego*, 1815–po 1826, Muzeum Narodowe w Warszawie / Jan Antoni Blank, *Stanisław Kostka Potocki in the uniform of the Government of the Duchy of Warsaw*, 1815 – after 1826, National Museum in Warsaw

które zostało wykonane z wielką dbałością o realia (z Paryża sprowadzono mundury i portrety francuskich uczestników sceny⁴¹). Z całą pewnością wiernie oddano również mundury dostojników polskich, występujące na studiach przygotowawczych do *Nadania konstytucji* oraz na trzech z serii czterech portretów reprezentacyjnych pochodzących z sali Senatu w zamku warszawskim⁴². Frak tego typu nosi także Piotr Bieleński na litografii wchodzącej w skład zbioru życiorysów uczestników powstania listopadowego⁴³.

MUNDURY OBYWATELSKIE Z ROKU 1809

Wkrótce pojawił się nowy rodzaj uniformu cywilnego. 2 lipca 1808 r. Rada Stanu Księstwa Warszawskiego przyjęła do wiadomości, że Fryderyk August wyraził ustną zgodę na wprowadzenie munduru obywatelskiego dla szlachty, złożonego z granatowego fraka z karmazynowymi wyłogami oraz białej kamizelki i spodni. Co nie bez znaczenia, wspomniane barwy nawiązywały do przedrozbiorowego munduru województwa krakowskiego. Stojący kołnierz fraka miał być ozdobiony srebrnym haftem „w kłosa”⁴⁴. 20 lipca Rada zwróciła się do władcy z prośbą o formalne potwierdzenie jego woli, a jednocześnie zleciła referendarzowi Karolowi Woydzie opracowanie projektu „ubioru szczególnego dla różnych urzędników”⁴⁵. Mundur obywatelski został wprowadzony dekretem z 17 stycznia 1809 r., przewidującym jego

⁴¹ J. I w a s z k i e w i c z, *Zagadkowe losy obrazu Bacciarellego*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki w Wilnie”, 2, 1935, s. 222–227; A. R y s z k i e w i c z, *Polski portret zbiorowy*, Wrocław 1961, s. 72–75; A. C h y c z e w s k a, *Marceli Bacciarelli. Życie – twórczość – dzieła*, cz. 2, Poznań 1970, s. 126; R. M ą c z y ń s k i, *Skąd przybył Stanisław Kostka Potocki na uroczystość wręczenia konstytucji Księstwa Warszawskiego? – czyli o kilku wcieleniach jednego portretu*, w: *Arx felicitatis. Księga ku czci profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiątą rocznicę urodzin od przyjaciół, kolegów i współpracowników*, red. J.A. Chrościcki et al., Warszawa 2001, s. 487–497; J. P o l a c z e k, *Sztuka i polityka w Księstwie Warszawskim. Dzieje, formy, treść i dziedzictwo*, Rzeszów 2005, s. 169–173.

⁴² Zdekompletowany i rozproszony zespół malowideł z sali Senatu tworzą wizerunki Stanisława Małachowskiego (Muzeum Narodowe w Warszawie, il. 13), Ludwika Gutakowskiego (zaginiony; niegdyś własność Chłapowskich w Kopaszewie) i Tomasza Ostrowskiego (własność prywatna, il. 20), wykonane przez Bacciarellego, oraz podobizna Stanisława Kostki Potockiego autorstwa Jana Antoniego Blanka (Muzeum Narodowe w Warszawie, il. 14). Łączą je owalny kształt i wymiary ok. 110 x 87 cm; pierwotnie były także oprawione w jednakowe ramy, zdobione motywem kimationu lesbijskiego. Na portretach Małachowskiego, Gutakowskiego i Potockiego figuruje omawiany typ munduru. Ostrowski nosi frak zgodny z dekretem z roku 1809 (z wyjątkiem guzików), co jest zrozumiałe, gdyż został on przedstawiony jako prezes Senatu Królestwa Polskiego, z księgą jego konstytucji jako głównym atrybutem. Pewną zagadką stanowią okoliczności powstania wizerunku Potockiego, na którym jest on ubrany we frak z czasów Księstwa, choć malowidło musiało powstać po roku 1815 (przyjmuje się datowanie 1815–po 1826). Zob. przede wszystkim C h y c z e w s k a, *op.cit.*, cz. 1, Poznań 1968, s. 101–102, il. 88–92, 94, 95; t. 2, 1970, s. 126–131, 134–135, il. 81, 82; P o l a c z e k, *op.cit.*, s. 173–174; M. G e t k a - K e n i g, *Ojcowie „wskrzeszonej” ojczyzny. Senat w rzeczywistości społeczno-politycznej Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 2013, s. 182. Zaginiony portret Gutakowskiego jest znany dzięki reprodukcji w: E. Ł u n i ń s k i, *Napoleon. Legiony i Księstwo Warszawskie*, Warszawa [1911], s. 111. Portret Stanisława Kostki Potockiego zob. np. *Malarstwo polskie od XVI do początku XX wieku. Katalog*, red. S. Kozakiewicz, K. Sroczńska [Muzeum Narodowe w Warszawie], Warszawa 1975, s. 131.

⁴³ J. S t r a s z e w i c z, *Les polonais et les polonaises de la révolution du 29 novembre 1830*, Paris 1832. Bieleński wprawdzie zmarł 6 marca 1829 r., ale w książce został uwzględniony ze względu na swą patriotyczną postawę w czasie działalności sądu sejmowego.

⁴⁴ *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*, wyd. B. Pawłowski, T. Mencil, t. 1, cz. 1, Toruń 1960, s. 361–362.

⁴⁵ *Ibidem*, t. 1, cz. 2, 1962, s. 25.

wersję polską (biały żupan i granatowy kontusz z karmazynowymi wyłogami) oraz opisaną wyżej odmianę „dla osób po francusku ubranych”. Haftowane ornamenty na wyłogach miały wyróżniać mundur galowy. Już po tygodniu Rada Stanu wystąpiła z wnioskiem z jednej strony o rozszerzenie uprawnień do noszenia mundurów dla osób pochodzenia nieszlacheckiego, z drugiej zaś – o zarezerwowanie haftów wyłącznie dla mundurów urzędników, aby „przyczynić im więcej potrzebnego znaczenia”. Odpowiedni dekret został wydany 27 stycznia 1809 r.⁴⁶. Wkrótce w „Gazecie Warszawskiej” ukazała się informacja, że „wzory sztychowane haftu na mundur dla obywateli szlachty Księstwa Warszawskiego [...] później przy gazecie rozdawane będą”⁴⁷. Taki wzór rzeczywiście został opublikowany po dwóch tygodniach⁴⁸ i był przez wiele lat wiernie kopiowany (il. 15). Figurujące na nim motywy w postaci stylizowanych gałązek oliwnych (zamiast zapowiadanych wcześniej kłosów) dokładnie odpowiadają rysunkowi haftów na frakach Komisji Rządzącej.

19 sierpnia 1809 r. Rada Stanu procedowała nad wnioskiem w sprawie zezwolenia członkom rady miejskiej Warszawy na noszenie mundurów obywatelskich. Ponieważ uznano, że przywilej ten nie jest przewidziany w dotychczasowych regulacjach, postanowiono, aby „minister spraw wewnętrznych dla oszczędzenia nieprzyjemności przez wyraźne odmówienie, oświadczył tylko w odpowiedzi radzie municypalnej, że Rada Stanu nie omieszka w swoim czasie podać przełożenia NPanu względem ustanowienia munduru dla urzędników”⁴⁹.

Mundur obywatelski z roku 1809 był znacznie lepiej osadzony w tradycji polskiej niż omówiony wyżej mundur Komisji Rządzącej. Zestawienie granatu i karmazynu, uważanych wówczas za barwy narodowe, nadało strojowi wyraźny charakter patriotyczny, a rezygnacja z dekoracji na gorsie ograniczyła dworską wystawność. Zdobiące mundur hafty prezentują zresztą bardzo wysoki poziom wykonania. Ich motywy są identyczne z występującymi na frakach wcześniejszego typu, miejsce złota zajęło jednak srebro, zgodnie z tradycją wojska koronnego i barwą polskich dystynkcji generalskich.

Biorąc pod uwagę, że mundur wprowadzony w roku 1809 występował w wersji polskiej lub francuskiej, a każda z nich mogła być zdobiona haftami lub nie, otrzymujemy łącznie cztery odmiany tego uniformu. Bardzo skromny frak w barwach munduru obywatelskiego bez haftów, z gładkimi guzikami, znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warsza-

⁴⁶ *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*, t. 2, oprac. W. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, Warszawa 1964, s. 6–8; *Protokoły Rady Stanu...*, t. 2, cz. 1, 1965, s. 33–34, 45; *M a i s e l, op.cit.*, s. 207. Dekret z 17 I 1809 r., „Gazeta Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, 1809, nr 9 (31 I), s. 1; „Gazeta Warszawska”, 1809, dodatek do numeru 9 (31 I), s. 1. Rękopiśmienne wersje dekretów z 17 i 27 I 1809: Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego (księgi kancelaryjne), sygn. 33, s. 17; (akta spraw), sygn. 7, s. 12, 13. Zob. też: *M. B a r t k i e w i c z, Polski ubiór do 1864 roku*, Wrocław 1979, s. 129; *I. T u r n a u, Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991, s. 161; *J e z i o r o w s k i, J e z i o r k o w s k i, op.cit.*, s. 22.

⁴⁷ „Gazeta Warszawska”, 1809, nr 10 (4 II), s. 165.

⁴⁸ „Gazeta Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, 1809, nr 18 (14 II); *K. O s s o w s k i, Prasa Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 2004, s. 273, il. na s. 275. Odmienny w drobnych szczegółach egzemplarz ryciny znajduje się w AGAD, Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego (księgi kancelaryjne), sygn. 33, s. 18; być może ta odmiana pochodzi z „Gazety Warszawskiej”.

⁴⁹ *Protokoły Rady Stanu...*, t. 2, cz. 2, 1968, s. 148.

wie. Mundury tego typu spotykamy na ujęciach portretowych dość rzadko. Można wprawdzie wskazać nieco „kontuszowych” wizerunków zapewne zawierających jego przedstawienia, ale wobec niepełnych informacji na temat ukazanych osób, braku dokładnych dat wykonania malowideł oraz popularności barw granatowo-karmazynowo-białych zazwyczaj nie można rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z przedrozbiorowym mundurem wojewódzkim, mundurem z roku 1809, czy też ze strojem czysto prywatnym (zob. portrety Marcelego Rybińskiego, Muzeum Narodowe w Poznaniu⁵⁰; nieznanego szlachcica, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie⁵¹, sędziego wyszogrodzkiego Franciszka Gawareckiego⁵² oraz nieznanego z imienia Krasuskiego⁵³, il. 16). Jednostkowym przykładem zdaje się być podobizna Feliksa Łubieńskiego (Muzeum Warszawy), na której nosi on frak w barwach określonych przez dekret z roku 1809, ale bez haftów⁵⁴.

Kontuszowy mundur według wzoru z roku 1809, z kołnierzem zdobionym haftem, ukazano na portrecie (autoportrecie?) sędziego pokoju powiatu radziejowskiego Aleksandra Modlińskiego (1765–1834) z roku 1817, a więc już z czasów Królestwa Polskiego (il. 17)⁵⁵,

15. Wzór dekoracji haftowanej (AGAD) i kołnierz (własność prywatna) od munduru obywatelskiego wzoru z roku 1809 / Pattern for the embroidered decoration (AGAD) and collar (private collection) of a citizen's uniform, 1809 pattern

⁵⁰ Zob. *Polaków portret własny*, red. M. Rostworowski, Warszawa 1983, cz. 1, il. 207; cz. 2, s. 88. W ostatnich latach przed rozbiorem Rybiński sprawował urzędy na terenie województwa brzeskokujawskiego, którego barwy były odmienne od munduru z roku 1809.

⁵¹ A. S t r a s z e w s k a, *Strój polski w malarstwie od XVI do XIX wieku*, Warszawa 2013, s. 106–107. Autorka określa strój sportretowanego jako mundur województwa krakowskiego, czego nie można uznać za przesądzone; w tym przypadku są możliwe wszystkie trzy zarysowane wyżej możliwości identyfikacji kostiumu sportretowanego.

⁵² Zob. Dom Aukcyjny „Ostoya”, aukcja nr 157, 19 XI 2016, nr 85. Orzelki na metalowych guzikach zdają się wskazywać na okres Królestwa Polskiego.

⁵³ Krasuski ma na sobie specyficzną formę kontusza (?) z nierozciętymi rękawami zakończonymi mankietami; guziki z orzelkami, jak w przypadku portretu Gawareckiego.

⁵⁴ Zob. L i s z e w s k a, P l a p i s, *op.cit.*, s. 155, poz. 93; portret stanowi kopię według malowidła Kazimierza Wojniakowskiego. Na innych wizerunkach F. Łubieński nosi frak z roku 1809 z haftami; zob. *Katalog portretów osobistości polskich i w Polsce działających (Katalogi Zakładu Zbiorów Graficznych Biblioteki Narodowej. Grafika 1)*, t. 3, Warszawa 1992, s. 93, poz. 3101, 3103, t. 7, Warszawa 1997, s. 361, poz. 3101, 3103.

⁵⁵ Zob. *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 5, Wrocław 1993, s. 611; I. C h o m y n, *In propria persona. Malarzy polskich portret własny ze zbiorów Lwowskiej Galerii Obrazów*, kat. wyst., Katowice 1997, s. 29–30. Malowidło określono jako autoportret na podstawie niejednoznacznego napisu na odwrociu; jest to jedyna wskazówka, że Modliński miałby uprawiać malarstwo.

16. *Portret Krasuskiego*, po 1815, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. Paweł Czernicki / *Portrait of Krasuski*, after 1815, National Museum in Kraków. Photo Paweł Czernicki
 17. *Portret (autoportret?) Aleksandra Modlińskiego w konuszowym mundurze obywatelskim wzoru z roku 1809, 1817*, Lwowska Narodowa Galeria Sztuki / *Portrait (Self-portrait?) of Aleksander Modliński in a citizen's uniform, 1809 pattern, Polish version, 1817*, Lviv National Art Gallery
 18. *NN sędzia pokoju i kawaler Orderu Świętego Stanisława w mundurze obywatelskim wzoru z roku 1809, pomiędzy 1809–1812*, Muzeum Narodowe w Poznaniu / *An Unidentified Justice of the Peace and Knight of the Order of Saint Stanislaus in a citizen's uniform, 1809 pattern, between 1809–1812*, National Museum in Poznań

19. Frak od munduru obywatelskiego wzoru z roku 1809 po Ignacym Miączyńskim, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. Bartosz Cygan / Citizen's uniform coatee, 1809 pattern, once belonging to Ignacy Miączyński, National Museum in Kraków. Photo Bartosz Cygan

20. Marcello Bacciarelli, *Tomasz Ostrowski w mundurze obywatelskim wzoru z roku 1809*, 1817, własność prywatna. Fot. Stanisław Michta / Marcello Bacciarelli, *Tomasz Ostrowski in a citizen's uniform, 1809 pattern*, 1817, private collection. Photo Stanisław Michta

21. Jan Gładysz, *Karol Woyda w mundurze obywatelskim wzoru z roku 1809*, 1819, Muzeum Warszawy © / Jan Gładysz, *Karol Woyda in a citizen's uniform, 1809 pattern*, 1819, Museum of Warsaw ©

i zapewne na portrecie Michała Strasza, prezesa Trybunału Cywilnego departamentu radomskiego (Muzeum Narodowe w Warszawie)⁵⁶. To ostatnie malowidło prawdopodobnie nie pochodzi jednak z epoki, a wiarygodność przekazu obniża nieprawdopodobnie wstęga Orderu Świętego Stanisława. Znacznie trudniejszy do kostiumologicznego określenia jest portret anonimowego sędziego pokoju i kawalera Orderu Świętego Stanisława⁵⁷ (il. 18.). Głębokie, trójkątne rozcięcie sukni wierzchniej i tekstylny pas zdają się wskazywać na kontusz, zaś nierozcięte rękawy z haftowanymi mankietami i halsztuk – na frak. Być może podobnie jak w przypadku portretu Krasuskiego mamy tu do czynienia z ilustracją przekazu Antoniego Ostrowskiego, który wspomina o przypadkach upodobniania się do siebie strojów polskiego i francuskiego⁵⁸.

Najczęściej spotykana jest wersja frakowa munduru z haftami, która figuruje na licznych portretach (il. 20, 21, 38, 47, 48). Zachowało się też przynajmniej sześć oryginalnych egzemplarzy fraka (po trzy w Muzeach Narodowych w Krakowie i Warszawie; kolejny, bardzo cenny ze względu na przynależną do niego kamizelkę, w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa) oraz liczne fragmenty (haftowane kołnierze i mankiety, przede wszystkim w Muzeum Narodowym w Warszawie). Dekret Fryderyka Augusta z roku 1809 przewidywał do tego munduru „guziki białe z herbem Naszym”, czyli dwudzielnym sasko-polskim herbem Księstwa Warszawskiego, co widzimy na portrecie nieznanego młodego mężczyzny w Muzeum Okręgowym w Toruniu⁵⁹. Portrety Stanisława Kostki Potockiego (il. 14), Piotra Bielińskiego (litografia), Tomasza Ostrowskiego (il. 20) i znacznie późniejszy wizerunek syna tego ostatniego, Władysława (Józef Budzyński, 1855, własność prywatna), świadczą, że zarówno do mundurów Komisji Rządzącej, jak i obywatelskich jako okrycia wierzchniego używano futra pokrytego ciemnozielonym suknem, ze złotymi pętlcami.

W jakiś czas po wprowadzeniu omówionych wyżej regulacji Rada Ministrów przyjęła projekt dekretu w sprawie umundurowania wszystkich osób pozostających w służbie publicznej Księstwa⁶⁰. Był to najpewniej efekt pracy Karola Woydy zleconej mu przez Radę Stanu 20 lipca 1809 r., wychodzący przy tym naprzeciw aspiracjom urzędników niemających prawa do noszenia munduru obywatelskiego⁶¹. Dokument przewidywał wprowadzenie uniformów dla senatorów, posłów, urzędników ministerstw, sądownictwa i administracji terytorialnej oraz innych urzędów centralnych (Główna Izba Obrachunkowa, Izba Edukacyjna, poczta). Nie

⁵⁶ Zob. K o w e c k i, M a ł a c h o w i c z, *op.cit.*, s. 74, 100, poz. 58.

⁵⁷ Zob. D. S u c h o c k a, *Malarstwo polskie 1766–1945. Katalog zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu*, Poznań 2005, s. 299, poz. 1806. Autorka związała malowidło z rodziną Skórczewskich na podstawie proveniencji. Żadnego z trzech przedstawicieli tej rodziny odznaczonych Orderem Świętego Stanisława nie można jednak identyfikować ze sportretowaną osobą. Odwzorowanie na portrecie znaku sędziego pokoju jest wyjątkowo rzadkim przypadkiem – w całym Księstwie Warszawskim miało do niego prawo zaledwie 29 osób.

⁵⁸ A. O s t r o w s k i, *Żywoť Tomasza Ostrowskiego...*, t. 2, Paryż 1840, s. 499.

⁵⁹ Repr. w: A. N i e u w a ż n y, *My z Napoleonem*, Wrocław 1999, s. 54.

⁶⁰ Dokument istnieje w brudnopisie (AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 9) i czystopisie (AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 243, s. 236–250). Na obydwu wersjach brak daty; czystopis został oprawiony w folioli pomiędzy dokumentami opatrzonymi datami 9 III 1811 i 27 IV 1811, co jednak stanowi tylko ogólną wskazówkę co do jego datowania.

⁶¹ Zob. wyżej odsunięty przez Radę Stanu wniosek w sprawie mundurów dla radnych warszawskich.

uwzględniono w nim podziału na strój polski i francuski. Główny element ubioru, określony jako „suknia”, miał swą barwą wskazywać rodzaj służby. Przykładowo dla Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i administracji terytorialnej przewidziano barwę pąsową, dla Ministerstwa Sprawiedliwości i sądów – barwę czarną, dla Ministerstwa Skarbu – jasnozieloną, dla Ministerstwa Policji – stalową, dla Głównej Izby Obrachunkowej – ciemnozieloną, dla Izby Edukacyjnej – ciemnoorzechową, dla poczty – granatową. Wszystkie mundury miały być haftowane złotem lub srebrem, a profuzja dekoracji zależała od rangi. Posłowie mieli używać dotychczasowych mundurów obywatelskich, a senatorowie „sukni” granatowej ze złotym haftem „według rysunku mundurów obywatelskich”. Członkowie byłej Komisji Rządzącej mieli zachować „strój jej właściwy”, a więc najpewniej ten, który Bacciarelli utrwalił w *Nadaniu konstytucji*. Z kolei prezesi Senatu, Rady Ministrów i Rady Stanu mieli zostać wyróżnieni białymi lub błękitnymi szarfami „z bogatym złotym kutasem”. W końcowych paragrafach opisano nawet sposób noszenia żałoby przez urzędników oraz okres jej trwania w zależności od stopnia pokrewieństwa z osobą zmarłą. Ów bogaty, rozbudowany w szczegółach projekt nie został wprowadzony w życie, pomimo opracowania czystopisu dekretu, rozpoczynającego się od formuły zawierającej imię i tytułaturę Fryderyka Augusta. Omówiony dekret można traktować jako curiosum, zwłaszcza biorąc pod uwagę trudną sytuację państwa. Z drugiej jednak strony trzeba przyznać, że dokładnie odpowiadał on tendencjom występującym w sferach rządzących Francji i Rosji, a wyprzedzał w tej mierze regulacje austriackie.

Mundury obywatelskie według wzoru z roku 1809 były nadal używane w obydwu jednostkach quasi-państwowych powstałych w wyniku podziału Księstwa Warszawskiego, tj. w Królestwie Polskim i w Rzeczypospolitej Krakowskiej, a przejściowo także w Wielkim Księstwie Poznańskim⁶².

W Królestwie Polskim, pod wpływem rosyjskim, mundury cywilne odgrywały coraz bardziej znaczącą rolę. W roku 1816 życzenie Aleksandra I dotyczące ujednoczenia stroju posłów i senatorów zostało przekazane do realizacji Julianowi Ursynowi Niemcewiczowi. Pisarz, znany z patriotycznej postawy i przywiązania do tradycji, wykonał malowane akwarelą projekty strojów dla senatorów, posłów i sędziów, a także szczegółowy wizerunek akcesoriów. Nawiązał w nich wyraźnie do tradycji XVII i XVIII w. (dla senatorów przewidział szamerowaną delię z gronostajowym [sic!] kołnierzem, dla posłów kontusz, dla sędziów togę zbliżoną do delii), dodając w komentarzu zdanie, „iż wskrzeszenie ubiorów z czasów Piastów i Jagiellonów byłoby poważnym i przyzwoitym”⁶³. Oczywiście tego rodzaju anachroniczna propozycja nie miała szans na realizację. W roku 1819 powrócił jeszcze na krótko pomysł togi senatorskiej⁶⁴, ale w praktyce używano mundurów według wzoru z roku 1809. Jediną modyfikacją była zmiana godła na guzikach, na które wprowadzono oficjalny herb Królestwa Polskiego w postaci cesarskiego orła dwugłowego z orzełkiem polskim na piersi lub godło armii Królestwa

⁶² Zob. niżej.

⁶³ K. A j e w s k i, *O ubiorze sejmowym 1776–1815*, w: *Arma Virumque Cano. Profesorowi Zdzisławowi Żygułskiemu jun. w osiemdziesięciopięciolatecie urodzin*, Kraków 2006, s. 399–410, tu: 405, 409 (tu opis strojów zawarty w liście Juliana Niemcewicza do namiestnika Józefa Zajączka), il. 2–5.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 406.

Polskiego, czyli Orła Polskiego w koronie. Pierwszy z wymienionych typów guzików zachował się przy frakach w Muzeum Narodowym w Warszawie, drugi – przy egzemplarzach z Muzeum Narodowego w Krakowie. Można je również rozpoznać na stosunkowo licznych portretach⁶⁵.

Obok mundurów frakowych używano także ich wersji kontuszowej, było to jednak zapewne zjawiskiem odosobnionym. Inny stan rzeczy zdaje się wyłaniać z obrazu Michała Stachowicza *Otwarcie sejmu Królestwa Polskiego w r. 1818* (Kraków, Pałac Biskupi), na którym niemal połowa posłów nosi granatowe kontusze, odpowiadające przepisowi z roku 1809. Przekaz ten wkrótce po jego powstaniu chwalono za wierność⁶⁶, nie można jednak nie zauważyć jego oczywistych naiwności i błędów. Niemal wszystkich posłów „kontuszowych” zgrupowano po lewej, a „frakowych” po prawej stronie sali. Ponadto wszyscy pierwszoplanowi uczestnicy sceny mają odwrotnie założone wstęgi Orderu Świętego Stanisława (z lewego ramienia na prawy bok). Być może więc także obecność kontuszów oddaje raczej wyobrażenie Stachowicza niż stan rzeczywisty.

Podobnie niejednoznacznym źródłem jest album upamiętniający warszawskie uroczystości żałobne po śmierci Aleksandra I zorganizowane w roku 1826. Na litografowanych tablicach ukazano ponad stu cywilnych dostojników i urzędników Królestwa ubranych we fraki, wśród których zaledwie pięciu nosi strój polski. Kilka postaci w kontuszach figuruje także w grupie przedstawicieli województw. Stopień szczegółowości litografii oraz brak barw nie pozwala niestety na stwierdzenie, czy były to kontusze „prywatne”, czy mundurowe⁶⁷. Wzmianka o „kontuszu mundurowym” senatora Piotra Bielińskiego pojawia się w pamiętnikach Wincentego Feliksa Szokalskiego⁶⁸. I w tym przypadku nie można jednak mieć pewności, czy 14-letni wówczas autor poprawnie rozpoznał rodzaj stroju dygnitarza. W każdym razie bardzo szczegółowo opracowana scena *Koronacji cesarzowej Aleksandry w roku 1829* (Muzeum Narodowe w Warszawie) ukazuje licznych uczestników uroczystości we frakach mundurów obywatelskich (jak się wydaje, w części bez haftów) i ani jednego w kontuszu⁶⁹.

MUNDURY SENATORÓW KRÓLESTWA POLSKIEGO

Dla Mikołaja I fraki według wzoru z 1809 r. były najwyraźniej zbyt polskie. W maju 1828 r. car zapowiedział ustanowienie mundurów senatorskich, które miały być galowe (wielkie)

⁶⁵ Co ciekawe, frak po Ignacym Miączyńskim, komisarzu pełnomocnym Rosji w Rzeczypospolitej Krakowskiej i senatorze Królestwa Polskiego, który zachował się w Muzeum Narodowym w Krakowie (il. 19), ma guziki z Orłem Polskim, natomiast na portrecie Miączyńskiego z roku 1816 autorstwa Józefa Brodowskiego (Muzeum Narodowe w Warszawie) widzimy guziki z orłem rosyjsko-polskim; zob. S. O p a l i ń s k a, *Józef Brodowski 1781–1843, malarz i rysownik starego Krakowa*, Kraków 2005, s. 94, poz. 7.

⁶⁶ Zob. A j e w s k i, *op.cit.*, s. 401.

⁶⁷ Zob. *Opis żałobnego obchodu po wiekopomnej pamięci Najjaśniejszym Aleksandrze I, Cesarzu Wszech Rosyji, Królu Polskim...*, Warszawa 1829, tablice, segmenty XVI, XIX–XXI. Na źródło powołuje się A j e w s k i, *op.cit.*, s. 406.

⁶⁸ W.F. S z o k a l s k i, *Wspomnienia z przeszłości*, wyd. A. Wrzosek, Wilno 1921, t. 1, s. 90.

⁶⁹ Zob. M. G e t k a - K e n i g, *Anonimowa scena koronacji cesarzowej Aleksandry na królową Polski (1829–1830). Malarska wizja narodowego odrodzenia, czyli o dwóch wymiarach iluzji*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, Seria Nowa, 2 (38), 2013, s. 371–387, tu: 372, 380, 385, il. 1, 3, 4.

i niegalowe (małe, wicemundury)⁷⁰. Polacy, jak zwykle w owym czasie, próbowali uzyskać pewne koncesje podkreślające odrębność Królestwa. Senator-kasztelan Antoni Ostrowski osobiście zaprojektował guziki mundurowe, na których miała się znaleźć księga z napisem „Konstytucja” pod koroną królewską. Skończyło się na adaptacji wzoru rosyjskiego z wprowadzeniem łacińskiego słowa „LEX” w miejsce rosyjskiego „ЗАКОНЪ”⁷¹. Nowe mundury senatorskie zostały formalnie wprowadzone reskryptem Mikołaja I z 9 marca 1829 r.⁷². Mundur wielki, na „dni galowe i obrzędów uroczystych”, miał być karmazynowy ze srebrnym haftem i białymi dodatkami. Obok fraka dla „senatorów, którzy dotąd dawny strój polski zachowali”, przeznaczono analogiczny kontusz, a ponadto szablę z białym okuciem i żółte buty. Małe mundury (również w dwóch wersjach) miały być granatowe z kołnierzami i mankietami karmazynowymi haftowanymi srebrem, a więc zbliżone do mundurów obywatelskich z roku 1809. Przewidziano także trzeci wariant stroju senatorskiego: „fraki mundurowe jako ubranie zwyczajne [...] z sukna koloru ciemno piusowego o dwóch rzędach guzików”. Krój mundurów miał być taki jak mundurów dworskich (czyli rosyjskich). W zimie senatorowie mogli „nosić na mundurach szuby aksamitne lub sukienne koloru ciemno piusowego, z kołnierzem okrągło wywijanym z pętlcami jedwabnymi tego samego koloru co szuba, podszyte futrem do wyboru”. Określono także odmiany uniformów dla sekretarza i urzędników kancelarii senatu. W tekście powołano się kilkakrotnie na wzory haftów, niestety niezachowane.

Senatorowie w większości ociążali się z obstalowaniem nowych fraków, których koszt wynosił aż 140 czerwonych zł⁷³. Zmusiła ich do tego dopiero wizyta Mikołaja I w Warszawie w maju roku 1830. W trakcie sesji sejmowej senatorowie „pierwszy raz mieli wielkie ubiory według nowego przepisu, to jest wierzchnie suknie (kontusz lub frak) karmazynowe z haftem srebrnym, spód biały”⁷⁴.

Nie ma wątpliwości, że w opisanych okolicznościach nie udało się w pełni zrealizować przepisów wprowadzonych na wiosnę roku 1829. Senatorowie (nie wiadomo, czy wszyscy)

⁷⁰ A j e w s k i, *op.cit.*, s. 406–407, na podstawie listu Ignacego Soboleskiego i Franciszka Kosseckiego do Stanisława Kostki Potockiego, 23 V 1828, AGAD, Archiwum Zamojskich, sygn. 88, s. 814.

⁷¹ A j e w s k i, *op.cit.*, s. 407.

⁷² J. J. D r e ś c i k, *O kilku pamiątkach dworskich w Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”, Seria Nowa, 7, 2014, s. 49–74, tu: 56; AGAD, Archiwum Zamojskich, sygn. 91, s. 122–125 (odpis z protokołu Sekretariatu Rady Stanu). T. L i p i ń s k i (*Zapiski z lat 1825–1831*, wyd. K. Bartoszewicz, Kraków 1883, s. 129) odnotował wiadomość na ten temat pod datą kwietniową i, dodajmy, uczynił to niezbyt precyzyjnie, gdyż według niego „oprócz munduru paradnego (czerwony złotem haftowany) przepisane są dwa inne vice-mundury i szuby gronostajowe na zimę”. Ta ostatnia informacja, zdezawuowana przez cytowany niżej tekst reskryptu, zawierała szczególnie ładunek fantazji, typowej dla przekazywanej z ust do ust plotki. Zachowany do dziś płaszcz koronacyjny Stanisława Augusta Poniatowskiego jest podobny ponad 500 skórkami gronostajów. Zgromadzenie podobnej liczby skór dla każdego z senatorów było technicznie niemożliwe i wiązałoby się z niewyobrażalnymi kosztami.

⁷³ J. U. N i e m c e w i c z, *Pamiętniki z 1830–1831 roku*, wyd. M.A. Kurpiel, Kraków 1909, s. 16; L i p i ń s k i, *op.cit.*, s. 129; A j e w s k i, *op.cit.*, s. 407.

⁷⁴ A j e w s k i, *op.cit.*, s. 407, cytata według „Kurier Warszawski”, 1830, nr 143 (22 V), s. 739. Frak Adama Jerzego Czartoryskiego, zachowany w Muzeum XX. Czartoryskich, został uszyty przez krawca Jana Sabo w Warszawie. Na rachunku wystawionym przez niego 26 V 1830, dotyczącym przede wszystkim fraków szambelańskich, figuruje pozycja „Robota munduru senatorskiego z aftem”. Niska cena (30 zł) świadczy, że zapis odnosi się tylko do usługi krawieckiej, a nie hafciarskiej; zob. D r e ś c i k, *O kilku pamiątkach...*, s. 60–61. Oryginał rachunku: Biblioteka XX. Czartoryskich, rkps 6281, nr 91, s. 195.

22.

23.

24.

25.

22. Frak senatorski wzoru z roku 1829 po Ignacym Miączyńskim, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. Bartosz Cygan / Senator's coatee, 1829 pattern, once belonging to Ignacy Miączyński, National Museum in Kraków. Photo Bartosz Cygan

23. Frak senatorski wzoru z roku 1829 po Adamie Jerzym Czartoryskim, Muzeum XX. Czartoryskich / Senator's coatee, 1829 pattern, once belonging to Prince Adam Jerzy Czartoryski, Princes Czartoryski Museum

24. Kajetan Sierakowski w mundurze senatorskim wzoru z roku 1829, Osiek, kościół parafialny. Fot. Marcin Karasiński / Kajetan Sierakowski in a Senator's uniform, 1829 pattern, Osiek, parish church. Photo Marcin Karasiński

25. Maksymilian Fajans według Józefa Brodowskiego, Stanisław Wodzicki w mundurze senatorskim wzoru z roku 1829, litografia, Biblioteka Narodowa / Maksymilian Fajans after Józef Brodowski, Stanisław Wodzicki in a Senator's uniform, 1829 pattern, lithograph, National Library, Warsaw

zostali zmuszeni do sprawienia sobie mundurów galowych, w których wystąpili na sejmie 1830 r. Fraki nowego wzoru ze względu na bogate zdobienia były zbliżone do omówionych wyżej mundurów Komisji Rządzącej Księstwa Warszawskiego. Utraciły tym samym szlachetną prostotę fraka z 1809 r. – stały się bardziej dworskie niż obywatelskie. Rzuca się też w oczy ich rosyjski charakter, choć nie powtarzają one ściśle żadnego z wzorów używanych w cesarstwie⁷⁵, a karmazyn tła ze srebrem haftów mogą być traktowane jako nawiązanie do barw Orła Polskiego⁷⁶. Fraki te, pośpiesznie sporządzane (choć znakomite z punktu widzenia jakości haftu o mięsistych motywach floralnych), użyte w zasadzie tylko raz, w czasie wizyty carskiej w roku 1830, zachowały się w stosunkowo znacznej liczbie i w bardzo dobrym stanie⁷⁷. Można wśród nich wyróżnić dwa typy, różniące się nieco odmiennym krojem oraz bogactwem dekoracji (dwa lub cztery pasy haftów na gorsie; il. 22, 23). Jeden z dwóch zachowanych skromniejszych fraków należał do Adama Jerzego Czartoryskiego, co wyklucza kuszącą hipotezę, że odmiana ta mogła przystępować kasztelanom, a bardziej okazała – wojewodom.

Odwzorowania fraków senatorskich w sztuce portretowej są bardzo rzadkie. Jedyne przykłady, na które udało się natrafić, to wizerunek olejny Kajetana Sierakowskiego (il. 24)⁷⁸ oraz litografie ukazujące Stanisława Wodzickiego (il. 25) i Kacpra Wielogłowskiego⁷⁹.

Z pewnością nie weszły do szerszego użytku pozostałe wzory munduru senatorskiego z roku 1829⁸⁰. Pojawia się też pytanie o istnienie jego wersji kontuszowej, po której nie zachowały się żadne ślady materialne ani ikonograficzne. Nie było zresztą klimatu dla używania stroju polskiego, a formalnemu przepisowi otwierającemu taką możliwość z pewnością towarzyszyły nieoficjalne sugestie na temat preferencji władcy. Nie po to przecież Mikołaj I wprowadzał nowy wzór stroju oficjalnego i początki rosyjskiego systemu czynów, by tolerować ślady polskiej odrębności. Miarę jego drażliwości na tym punkcie ilustruje reakcja na widok litografii przedstawiającej gubernatora Galicji księcia Augusta Longina Lobkowicza w mundurze kontuszowym Stanów Galicyjskich (il. 56). Car przesłał ją cesarzowi Franciszkowi I z uwagą,

⁷⁵ Dekoracja haftowana jest bardzo zbliżona do występującej na rosyjskich mundurach senatorskich. Główną różnicę stanowi barwa: sukno, z którego wykonywano mundury rosyjskie, było intensywnie czerwone, kołnierz czarny, a hafty złote.

⁷⁶ Niemcewicz, *Pamiętniki z 1830–1831 roku...*, s. 22, sarkastycznie opisał jednak „senatora w karmazynowym swym mundurze, czerwonego jak rak ze śmietaną”. *Passus* cytuje D r e ś c i k, *O kilku pamiątkach...*, s. 62.

⁷⁷ W Krakowie znajdują się cztery znane autorowi przykłady: w Muzeum Narodowym w Krakowie (dwie sztuki), w Muzeum XX. Czartoryskich oraz w zbiorach prywatnych. Muzeum Narodowe w Warszawie posiada kolejne dwa egzemplarze. Mundury te, z wyjątkiem jednego, mają znaną proveniencję, należy jednak wskazać, że jeden z egzemplarzy w Muzeum Narodowym w Krakowie, tradycyjnie określany jako pamiątka po Piotrze Bielińskim, w rzeczywistości musiał należeć do jego syna Jana Nepomucena, senatora-kasztelana. Piotr Bieliński zmarł bowiem trzy dni przed wydaniem przepisów o nowych mundurach.

⁷⁸ Zob. M. K a r p i ń s k a, *Senatorowie, posłowie i deputowani Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, Warszawa 2002, s. 86, 109, poz. 79.

⁷⁹ Obydwu dostojników sportretował Józef Brodowski (1781–1853), ale olejne oryginały (zapewne namalowane jeszcze w roku 1830) się nie zachowały. Litograficzną reprodukcję wizerunku Wielogłowskiego wykonał Feliks Rybiński (1813–?), a Wodzickiego – Maksymilian Fajans (1827–1890). Pierwsza z nich jest datowana na ok. 1835 r. (O p a l i ń s k a, *op.cit.*, s. 43–44), druga jest znacznie późniejsza.

⁸⁰ *Krótką wiadomość o mundurach cywilnych w Królestwie przed rokiem 1831* głosi jednak, że senatorowie nosili „mundury mniejsze”, z haftami podobnymi jak na galowych, AGAD, III Rada Stanu, sygn. 36, s. 4.

że jest to niedopuszczalny przejaw łagodności wobec Polaków⁸¹. Wszystko zdaje się więc wskazywać, że przepis dotyczący polskiej wersji stroju senatorskiego z roku 1829 pozostał martwy. Rozwiązanie Sejmu i Senatu po klęsce powstania listopadowego zamknęło zresztą krótkie dzieje fraka senatorskiego.

MUNDURY DWORSKIE I URZĘDNICZE W KRÓLESTWIE POLSKIM

Obok opisanych wyżej fraków senatorskich Mikołaj I wprowadził analogiczne mundury dla urzędników dworskich. W zasadzie nie różniły się one od obowiązujących na dworze rosyjskim (odmienne były tylko herby na guzikach), jak o tym świadczą zachowane w Muzeum XX. Czartoryskich fraki Adama Jerzego Czartoryskiego, mianowanego w roku 1829 wielkim podkomorzym dworu polskiego⁸². Powstanie listopadowe całkowicie zmieniło stosunki w Królestwie. Trudno też się dziwić, że ani Adam Czartoryski, ani inni dworscy nominaci z roku 1829 nie sportretowali się w mundurach odpowiadających uzyskanym wówczas godnościom⁸³.

W ostatnich latach przed powstaniem listopadowym mundur stał się nieodzowny dla każdego, kto chciał uczestniczyć w życiu oficjalnym i towarzyskim wyższych kręgów Królestwa. W grudniu roku 1827 pojawiły się informacje, „iż przepisane zostaną dla każdej komisji rządowej i innych władz, oddzielnego koloru mundury”⁸⁴. Już kilka miesięcy wcześniej na święconym u generałostwa Krasieńskich, „wyjąwszy kilku, wszyscy [byli] w mundurach”. Wyłącznie umundurowanych wpuszczano na salę posiedzeń sądu sejmowego, „choć na to przepisu i postanowienia nie ma”. Warunkiem wstępu do kościoła św. Jana przed koronacją Mikołaja I w roku 1829 były mundur i bilet⁸⁵. W większości przypadków były to z pewnością mundury obywatelskie dawnego wzoru, które licznie występują na wspomnianym wyżej obrazie ukazującym koronację w roku 1829, gdyż nowe były jeszcze *in statu nascendi*.

Od ponad dziesięć lat trwał już jednak proces wprowadzania nowych mundurów dla różnych służb rządowych i administracyjnych Królestwa. Jest on wciąż słabo zbadany, a jego dokumentacja ikonograficzna szczątkowa. Z marca 1828 r. pochodzi wiadomość o nadaniu

⁸¹ S. B a d e n i, *Świat przedwczorajszy*, Warszawa 1996, s. 96. W roku 1832 pod naciskiem Rosji Lobkowicz został odwołany ze stanowiska (B. Ł o z i ń s k i, *Szkice z historii Galicji w XIX wieku*, Lwów 1913, s. 82, 129, 161; *Neue Deutsche Biographie*, t. 14, Berlin 1985, s. 735), choć oczywiście powodem był jego życzliwy stosunek do powstańców z lat 1830–1831, a nie sportretowanie się w kontuszu. Z wielkim uznaniem i sympatią wypowiadają się na jego temat polscy pamiętnikarze, zob. S. W o d z i c k i, *Pamiętniki*, Kraków 1888, s. 239; L. S a p i e h a, *Wspomnienia (z lat 1803 do 1863)*, wyd. B. Pawłowski, Lwów–Warszawa–Poznań [1914], s. 192–193; F. K. P r e k, *Czasy i ludzie*, wyd. H. Barycz, Wrocław 1959, s. 143; L. J a b ł o n o w s k i, *Pamiętniki*, oprac. K. Lewicki, Kraków 1963, s. 102; H. G o l e j e w s k i, *Pamiętnik*, wyd. I. Homola, B. Łopuszański, J. Skowrońska, Kraków 1971, t. 2, s. 82.

⁸² Sprawę szczegółowo omówił D r e ś c i k, *O kilku pamiątkach...*

⁸³ Kilka osób w mundurach dworskich figuruje na obrazie *Koronacja cesarzowej Aleksandry w r. 1829* (Muzeum Narodowe w Warszawie); zob. G e t k a - K e n i g, *Anonimowa scena koronacji...*, s. 375, il. 2.

⁸⁴ L i p i ń s k i, *op.cit.*, s. 79.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 62, 65, 89, 142; D r e ś c i k, *O kilku pamiątkach...*, s. 55–56. „Mundur Królestwa” ze szpadą przywdział wówczas nawet głuchoniemy, niesprawujący żadnego urzędu, a do tego Galicjanin Franciszek Ksawery Prek, rysownik, autor znanych pamiętników (P r e k, *op.cit.*, s. 126). Zgodnie z regulacją z roku 1809 był to zapewne frak bez haftów na wylogach.

26. Projekty haftów na kołnierzach mundurów Rady Stanu, Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, Komisji Skarbu oraz Izby Rozrachunkowej Królestwa Polskiego, Biblioteka Narodowa / Designs for the embroidery on the collar of the uniforms of the State Council, the Ministry of Internal Affairs and Police, the Ministry of the Treasury and the Audit Chamber of the Kingdom of Poland, National Library, Warsaw

„ubioru półmundurowego” (wicemunduru) dla Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu oraz dla urzędników Sekretariatu Stanu. Stało się to asumptem do wystąpienia o wprowadzenie analogicznego uniformu dla członków i urzędników Rady Stanu w postaci granatowego fraka z czarnym aksamitnym kołnierzem. Odpowiedni akt został wydany 22 kwietnia 1828 r. Na złotych guzikach fraków miał przy tym figurować nie Orzeł Polski, ale inicjał „M” pod koroną królewską⁸⁶. Wszystko wskazuje, że nadanie „przywilejów” odnoszących się do półmundurów nie oznaczało istnienia odpowiednich mundurów galowych. Jakies prace nad nimi jednak wprowadzono, co zapewne dokumentują zachowane w Bibliotece Narodowej barwne projekty haftów na kołnierzach fraków mundurowych Rady Stanu, Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, Komisji Skarbu oraz Izby Rozrachunkowej (il. 26)⁸⁷. Obok kanonicznego zestawienia liści wawrzynu i dębu spotykamy na nich motywy kłosów, bluszczu i rogu obfitości. Nie wiadomo, w jakim stopniu pomysły te wprowadzono w życie, nie można też wskazać ich odbicia w sztuce portretowej.

Własne mundury stopniowo otrzymywały niektóre służby państwowe: Poczta (mundur ciemnozielony, „krojem wojskowym”, z karmazynowym kołnierzem i złotym haftem), Korpus

⁸⁶ AGAD, I Rada Stanu, sygn. 160, s. 1–4 (korespondencja w sprawie wprowadzenia półmundurów, 1828); III Rada Stanu, sygn. 36, s. 4 (*Krótką wiadomość o mundurach cywilnych w Królestwie przed rokiem 1831*).

⁸⁷ Biblioteka Narodowa, R. 18737-1, R. 18738-1, R. 18739-1, R. 18741-1.

Górnicy, Korpus Leśny, Dyrekcja Jeneralna Dróg i Mostów⁸⁸, Służba Celna, czyli straż rogatkowa i nadgraniczna (mundur wprowadzony najpóźniej w roku 1823; zielony z białym kołnierzem, „krojem surdutów” lub „kurtek szaserskich”), oraz Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁸⁹. Służby miejskie Warszawy (w tym także milicja) używały mundurów granatowych z szafirowymi kołnierzami i srebrnymi haftami. Barwy uniformu niewątpliwie nawiązywały do tradycji z roku 1791, choć ówczesny mundur mieszczański nie miał haftów. Na guzikach widniał znak syreny. Nie wiadomo, kiedy powstał ów mundur, ale istniał już w roku 1823. Nosili go także prezydenci miast prowincjonalnych, a nawet burmistrzowie małych miasteczek⁹⁰. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że prezydent Warszawy Karol Woyda na portrecie autorstwa Jana Gładysza⁹¹ (il. 21) figuruje w mundurze obywatelskim z roku 1809, gdyż malowidło, wykonane w roku 1819, najpewniej wyprzedza wprowadzenie mundurów miejskich.

Niestety, tylko niektóre z wymienionych uniformów można przedstawić bardziej szczegółowo. Stosunkowo jasno rysuje się kwestia munduru Korpusu Górniczego powołanego w roku 1817. Był on wyraźnie wzorowany na uniformach piechoty armii Królestwa Polskiego – ciemnogrnatowy (niemal czarny), z karmazynowymi wypustkami oraz srebrnymi haftami i dystynkcjami. Jak się wydaje, czterem z ośmiu klas jego członków (personel zarządzający i administracyjny, od ministra po kontrolerów kasy, asesorów, lekarzy itp.) przysługiwał mundur typu oficerskiego (frak, białe spodnie, botforty, kapelusz stosowany) z odpowiednimi dystynkcjami. Pozostałe cztery klasy nosiły mundury podoficerskie i żołnierskie z wysokimi kaszkietami piechoty (il. 27)⁹².

Opisany mundur z bogatymi haftami na kołnierzu i mankietach (róg obfitości i liście dębowe) oraz okazałymi „generalskimi” epoletami nosi minister skarbu Franciszek Ksawery książę Drucki-Lubecki na portrecie namalowanym przez Marie Prévot-Gomier w roku 1825⁹³ (il. 28). Malowidło wykonane z wielką dbałością o szczegóły, co pozwala na stwierdzenie, że na obszytych czerwoną materią torsadach epoletów umieszczono srebrne orły Korpusu Górniczego, bardzo zbliżone do godła armii Królestwa, ale bez tarczy Amazonek, a za to z dwoma młotami (tzw. perlik i żelazo) w szponach⁹⁴. Z pewnością analogiczny uniform

⁸⁸ Na temat mundurów Korpusów Górniczego, Leśnego oraz Dyrekcji Dróg i Mostów zob. niżej.

⁸⁹ Zob. niżej rozdz. na temat mundurów szkolnych.

⁹⁰ Wszystkie informacje zawarte w akapicie na podstawie: *Krótką wiadomość o mundurach cywilnych w Królestwie przed rokiem 1831*, AGAD, III Rada Stanu, sygn. 36, s. 2–3; streszczenie tego dokumentu zamieszcza W. R o s t o c k i, *Korpus w gęsie pióra uzbrojony. Urzędnicy warszawscy, ich życie i praca w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim do roku 1831*, Warszawa 1972, s. 70.

⁹¹ Zob. L i s z e w s k a, P l a p i s, *op.cit.*, s. 204–205, poz. 142.

⁹² S. M a j e w s k i, *Rzut oka na historię rozwoju prawa i administracji górniczej w Polsce do powstania 1830 r.*, nadbitka z „Kalendarza Górniczo-Hutniczego”, Katowice 1939, s. 9–10; W. P r e i d l, A. J. W ó j c i k, *Polski mundur górniczy – tradycja i współczesność*, w: *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, t. 4, red. P. P. Zagożdżon, M. Madziarz, Wrocław 2012, s. 318–321. Podział na mundury typu oficerskiego (klasy I–IV) i pozostałe (klasy V–VIII) zdaje się wynikać z ryciny opublikowanej w „Pamiętniku Górnictwa i Hutnictwa”, 1, 1830.

⁹³ Zob. *Portrety osobistości polskich znajdujące się w pokojach i w galerii pałacu w Wilanowie. Katalog*, Warszawa 1967, s. 104, poz. 106.

⁹⁴ Orzeł tego typu zdobi stronę tytułową „Pamiętnika Górnictwa i Hutnictwa”, 1, 1830. N. K i c k a, *Pamiętniki*, wyd. J. Dutkiewicz, T. Szafranski, Warszawa 1972, s. 248, opisuje negatywną reakcję Mikołaja I na widok ks. Lubeckiego, który już po powstaniu listopadowym pojawił się na audiencji dworskiej w „mundurze powstańczym”.

27.

28.

29.

30.

27. Mundury Korpusu Górniczego, litografia, według „Pamiętnik Górnictwa i Hutnictwa”, 1, 1830, Biblioteka Narodowa / Uniforms of the Miners' Corps, lithograph, after 'Pamiętnik Górnictwa i Hutnictwa', 1, 1830, National Library, Warsaw

28. Marie Prévot-Gomier, *Franciszek Ksawery ks. Drucki-Lubecki w mundurze Korpusu Górniczego*, 1825, Muzeum Narodowe w Warszawie / Marie Prévot-Gomier, *Prince Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki in the uniform of the Miners' Corps*, 1825, National Museum in Warsaw

29. Mundury Korpusu Leśnego, miedzioryt, według „Sylwan”, 2, 1821 / Uniforms of the Foresters' Corps, copperplate engraving, after 'Sylwan', 2, 1821

30. *Juliusz Holte von den Brinken (Brincken) w mundurze Korpusu Leśnego*, według https://pl.wikipedia.org/wiki/Juliusz_Brincken / *Juliusz Holte von den Brinken (Brincken) in the uniform of the Foresters' Corps*, after https://pl.wikipedia.org/wiki/Juliusz_Brincken

musiał sobie sprawić z okazji koronacji Mikołaja I w roku 1829 Piotr Michałowski, wówczas urzędnik Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Jako radca górniczy i naczelnik Oddziału Hutniczego należał on do I klasy członków Korpusu i przystępował mu mundur typu oficerskiego z dystynkcjami pułkownika⁹⁵. Niestety, ów epizod z życia artysty nie pozostawił żadnego śladu ikonograficznego. W czasie powstania listopadowego z członków Korpusu Górniczego utworzono regularną jednostkę wojskową Strzelców Pieszych Górniczych⁹⁶.

W analogiczny sposób został ukształtowany uniform Korpusu Leśnego powołanego w roku 1819. Dla członków jego sześciu urzędniczych klas („leśny korpus oficerski”) przewidziano trzy rodzaje mundurów: wielki, mały (z surdudem w miejscu fraka) i wicemundur. Głównym elementem munduru wielkiego był ciemnozielony frak zdobiony haftami z motywem liści dębu i żółędzi, a na ramionach – zamiast epoletów – odcinkami podwójnie splecionego srebrnego bulionu⁹⁷ (il. 29). Elementy te (a ponadto guziki z orłami, jak przy mundurach wojskowych i obywatelskich, oraz krzyż i gwiazda Orderu Świętego Stanisława II klasy) są dobrze widoczne na portrecie Juliusza Holte von den Brinkena (Brinckena; 1789–1846; il. 30), naczelnego nadleśnego Lasów Rządowych Królestwa Polskiego. Malowidło to, znane niestety jedynie z reprodukcji⁹⁸, jest ujęte według tego samego schematu jak omówiony wyżej portret ks. Druckiego-Lubeckiego. Mundury dwóch najniższych klas członków korpusu (strażnicy, strzelcy leśni) były szare.

Wprowadzenie mundurów dla personelu Dyrekcji Jeneralnej Dróg i Mostów, potocznie zwanej też Korpusem Dróg i Mostów (później Wydział Komunikacji Lądowych i Wodnych), planowano już w roku 1820. Uniform miał być ciemnozielony ze srebrnymi epoletami typu oficerskiego i oznakami stopni służbowych ściśle wzorowanych na dystynkcjach wojskowych⁹⁹. Zdecydowano się na odmienne rozwiązanie – mundur granatowy z zielonymi lub niebieskimi wypustkami i czarnym kołnierzem zdobionym srebrnym haftem o motywie akantu. Zamiast

---

Książę tłumaczył się, że to przecież przepisany przez cara mundur ministra finansów. Nie wiadomo, czy scysła dotyczyła munduru obywatelskiego z r. 1809, czy munduru Korpusu Górniczego. Według autorki chodziło o orty polskie na guzikach, identycznych przy obu uniformach.

⁹⁵ Zob. Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie, rkps 13358, list Ludwika Michałowskiego do ojca, 20 V 1829. Na temat pracy Michałowskiego w KRPIs zob. J.K. O s t r o w s k i, *Pięć studiów o Piotrze Michałowskim*, Kraków 1988, s. 28–55. Pozycja przyszłego malarza w ministerstwie, sądząc po pobieranej pensji (12 000 złp rocznie), była nawet wyższa niż pułkownika w armii (9842 złp).

⁹⁶ M a j e w s k i, *op.cit.*, s. 10–13.

⁹⁷ L.S. P r ę c i k o w s k i, *Ludzie lasu i ich mundur. Zarys dziejów narodowego munduru leśnego na tle rozwoju gospodarstwa leśnego w Polsce od początku XIX wieku po czasy współczesne*, Warszawa 2006, s. 33–42; *Krótką wiadomość o mundurach cywilnych w Królestwie przed rokiem 1831*, AGAD, III Rada Stanu, sygn. 36, s. 3. Przepisy dotyczące mundurów Korpusu Leśnego opublikowano dwukrotnie, zob. „Gazeta Warszawska”, 1820, nr 40 (26 IV), s. 889–891; „Sylwan”, 2, 1821, s. 153–161.

⁹⁸ Repr. w: W. K r e m s e r, *Niedersächsische Forstgeschichte*, Rotenburg (Wümme) 1990 oraz https://pl.wikipedia.org/wiki/Juliusz_Brincken (dostęp 24 VIII 2016).

⁹⁹ Zob. list inż. K. Reichela do nieznanego z nazwiska przełożonego (dyrektora generalnego Franciszka Ksawerego Christianiego?), 1820, Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiory ikonograficzne i fotograficzne, DI 3398, k. 16–17. Autor nie był czynnym wojskowym (nie figuruje w żadnym z tomów „Rocznika Wojskowego Królestwa Polskiego”). Stopień porucznika odnosi się do jego pozycji w ramach paramilitarnej organizacji Dyrekcji Generalnej Dróg i Mostów, podlegającej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. Christiani miał w ramach tej służby stopień generalski.

epoletów wprowadzono „potrójny łańcuszek srebrny mierniczy”. Stopień w hierarchii służby wskazywała okazałość haftu. Niższe klasy służbowe używały mundurów szarych¹⁰⁰. Co ciekawe, zachował się, niepodpisany niestety, komentarz autora jednego z cytowanych wyżej projektów (K. Reichela?), w którym *expressis verbis* wskazano na nobilitującą i motywującą funkcję munduru służbowego¹⁰¹. Jak się wydaje, cytowane wyżej dokumenty zostały uzupełnione serią plansz wykonanych w litografii, ukazujących mundury Dyrekcji Jeneralnej Dróg i Mostów. Znamy, niestety, tylko dwie takie ryciny: zatytułowaną *Pobieracz myta drogowego lub mostowego*, opatrzoną datą 1825, oraz *Szcutnik lub stróż mostowy* (opis w języku rosyjskim)¹⁰².

Opisany wyżej (niestety fragmentarycznie) proces, polegający z jednej strony na coraz szerszym wprowadzaniu mundurów cywilnych do życia publicznego, z drugiej zaś – na postępującej pod koniec lat 20. rusyfikacji owych uniformów, po klęsce powstania listopadowego nabral nowej dynamiki. Jak wspomniano, wraz z likwidacją Sejmu i Senatu zniknęły mundury obywatelskie oraz nowo wprowadzone fraki senatorskie. Już w roku 1833 „najjaśniejszy Król i Cesarz raczył najtąskawiej wyrzec, że mundur, w którym mu przedstawili się deputowani Królestwa Polskiego w Petersburgu, służyć ma dla wszystkich obywateli szlachty tego Królestwa. Mundur ten jest koloru ciemno zielonego, z pąsowym kołnierzem i wyłogami, tudzież ze złotym na nich haftem”¹⁰³. Wkrótce Rada Stanu otrzymała „do użytku 20 egzemplarzy wzoru do haftów na mundury dla trzech klas ustanowionego”¹⁰⁴. Pod koniec roku 1833 car zdecydował, że „urzędnicy Królestwa mają nosić mundury takie same, jakie noszą odpowiednie wydziały w Cesarstwie”¹⁰⁵. W następnych latach trwała ożywiona działalność zmierzająca do doprecyzowania systemu mundurów urzędniczych w Królestwie (zajmowano się m.in. krojem i barwą spodni do różnych wersji owych uniformów oraz wzorami zdobiących je

¹⁰⁰ *Projekt do umundowania Korpusu Drogowego w Królestwie Polskiem*, b.d. – tu mowa o wypustkach niebieskich (Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiory ikonograficzne i fotograficzne, DI 3398, k. 1–3); *Krótką wiadomość o mundurach cywilnych w Królestwie przed rokiem 1831* – tu wzmiankowane wypustki zielone (AGAD, III Rada Stanu, nr 36, s. 4). Stopień wskazywały także oficerskie gwiazdki, nie wiadomo jednak, gdzie były umieszczone.

¹⁰¹ *Pobudki [sic!], które mną kierowały w projektowaniu załączonego tu munduru dla administracji drogowej*, 1820, Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiory ikonograficzne i fotograficzne, DI 3398, k. 14.

¹⁰² Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiory ikonograficzne i fotograficzne, DJ 30773/1, DJ 30773/2.

¹⁰³ Wypis z protokołu posiedzenia Rady Administracyjnej, 25 VI 1833, AGAD, II Rada Stanu, sygn. 185, s. 47–48. Deputacja bawiła w Petersburgu w 1832 r. Nie wiadomo, kiedy zdecydowano o formie nowego munduru i co dokładnie oznaczało, w tym przypadku kluczowe, określenie barwy wyłogów jako pąsowych. Nie jest to bez znaczenia, gdyż sprawa miała reperkusje jeszcze po niemal 30 latach. Na fali patriotycznych nastrojów roku 1861 Aleksander Wielopolski podjął mianowicie starania o przywrócenie tradycyjnych barw mundurów z amarantowymi wyłogami. Przekonano wówczas namiestnika Mikołaja Suchozaneta, że w takich właśnie barwach deputacja została przyjęta przez Mikołaja I, który pozwolił im je na zawsze zachować. Namiestnik interweniował w tej sprawie u Aleksandra II, twierdząc, że wprowadzenie czerwonej barwy wyłogów było samowolą Paskiewicza. Car natychmiast odpowiedział depeszą, ostro karcąc namiestnika i stwierdzając, że przywilej zachowania amarantu dotyczył tylko samych deputatów, a wszyscy inni mieli przybrać mundury rosyjskie; zob. [W. P r z y b o r o w s k i], *Historia dwóch lat 1861–1862*, t. 3, Kraków 1894, s. 87–88.

¹⁰⁴ Pismo sekretarza stanu przy Radzie Administracyjnej do Rady Stanu, 12 VIII 1833, AGAD, II Rada Stanu, sygn. 185, s. 46.

¹⁰⁵ Pismo sekretarza stanu przy Radzie Administracyjnej do Rady Stanu, 15 I 1834, oraz pismo ministra sekretarza stanu Stefana Grabowskiego do namiestnika Iwana Paskiewicza, 24 XII 1833, AGAD, II Rada Stanu, sygn. 185, s. 107–109.

galonów)¹⁰⁶. Sprawa została uregulowana systemowo ukazem Mikołaja I z 23 maja 1836 r.¹⁰⁷, któremu towarzyszył ilustrujący go album złożony z kolorowanych plansz litograficznych autorstwa Iwana Visteliusa (Wisteliusa; 1802–1872)¹⁰⁸. Wszystkie wprowadzone wówczas uniformy powtarzały w zasadzie jeden rosyjski czy raczej kosmopolityczny wzór. Nie było oczywiście mowy o kontuszach; stosownie do okoliczności przewidywano używanie fraków różnych typów lub surdutów. Służby identyfikowano przede wszystkim za pomocą barwy wylogów oraz zróżnicowanych motywów haftowanych dekoracji (il. 31), a rangi – na podstawie bogactwa tych ostatnich¹⁰⁹. Mundur dla szlachty i wybieranych przez nią urzędników, do pewnego stopnia zastępujący dawny mundur obywatelski, był ciemnozielony z pąsowymi wylogami zdobionymi złotym haftem z motywem liści palmowych. Na guzikach znajdowały się herb województwa i napis z jego nazwą¹¹⁰ (il. 32–35).

System mundurów cywilnych ewoluował w następnych dekadach, a proces ten jest tylko częściowo udokumentowany. W roku 1841 prezes Heroldii Królestwa Polskiego Aleksander Walewski upomniał się, że urząd ten dotąd „nie ma przepisanego dla siebie munduru”, i wkrótce otrzymał odpowiedź, że członkowie i urzędnicy Heroldii mogą nosić „takie mundury, jakie są przepisane dla Heroldii Cesarstwa”¹¹¹.

W roku 1855, natychmiast po wstąpieniu na tron, car Aleksander II wydał nowe przepisy dotyczące mundurów cywilnych w cesarstwie, a więc także i w Królestwie Polskim¹¹². Podstawową zmianą było wprowadzenie wicemunduru w formie „półkaftana”, czyli surduta z sukna ciemnozielonego lub granatowego, którego długość „nie dochodzi kolan na 3 werszki”. Nowy typ uniformu ozdobiły barwne wylogi z haftem „wszędzie jaki był dawniej”. Mundur paradny zachował formę fraka¹¹³. Już po roku zrezygnowano z fraków, a surduty (półkaftany)

¹⁰⁶ Korespondencja pomiędzy różnymi organami władzy w Królestwie, 1834–1836, AGAD, II Rada Stanu, sygn. 185, s. 110–111, 113–117, 137–140, 150–167.

¹⁰⁷ „Dziennik Praw”, 19, 1836, s. 37–141; J. Ż y w i c k i, „Nie stosować się do zmienności mód”. *Mundury urzędników cywilnych Królestwa Polskiego w świetle przepisów z 1836 oraz 1855 roku*, w: *Ciało, strój, biżuteria w kontekście przemian kulturowych, społecznych i politycznych XIX wieku. Materiały konferencji zorganizowanej przez Zakład Historii Sztuki Wydziału Artystycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w dniach 20–21 października 2014*, t. 1, red. E. Letkiewicz, Lublin 2015, s. 161–173, tu: 162.

¹⁰⁸ *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego stosownie do dekretu Najjaśniejszego Pana z dnia 11/23 maja 1836 roku*, [b.m.dr.] 1836; Ż y w i c k i, *op.cit.*, s. 162–163.

¹⁰⁹ Typy mundurów omawia Ż y w i c k i, *op.cit.*, s. 164–166.

¹¹⁰ „Dziennik Praw”, 19, 1836, s. 134–139; *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, cz. 3. Wydawnictwa te uświadamiają, jak złożony był *dress code* carskich służb cywilnych i jak dalece nieadekwatna jest potocznie stosowana terminologia. Komplet strojów służbowych obejmował mianowicie: mundur (spodnie białe krótkie oraz długie białe lub czarne; kapelusz stosowany, szpada, ordery), wicemundur (spodnie długie białe lub czarne, kapelusz stosowany, szpada, ordery), frak mundurowy (spodnie długie białe lub czarne, cylinder, ordery) i surdut mundurowy (spodnie długie białe lub czarne, kapelusz stosowany lub okrągła czapka z daszkiem). Potoczna terminologia nie pozwala na rozróżnienie munduru i wicemunduru od fraka mundurowego, choć na ilustracjach różnią się one od siebie bardzo wyraźnie (frak mundurowy był dwurzędowy, bez barwnych wylogów, z wykładanym kołnierzem).

¹¹¹ Pismo A. Walewskiego do namiestnika I. Paskiewicza, 3 XII 1841, oraz pismo sekretarza stanu do Heroldii, 4 III 1842 (kopia), AGAD, II Rada Stanu, sygn. 185, s. 214–215, 217.

¹¹² Ukaz zatwierdzony 18 IV 1855, w Królestwie Polskim ogłoszony 24 XI (6 XII) 1855, „Dziennik Praw”, 49, 1855, s. 133–159; Ż y w i c k i, *op.cit.*, s. 166–168.

¹¹³ „Dziennik Praw”, 49, 1855, s. 141, 145–147.

31.

32.

33.

31. Wzór dekoracji haftowanej (według *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836) i kołnierz munduru urzędnika IV klasy (?) Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, 1836–1856, Muzeum Narodowe w Warszawie / Pattern for the embroidered decoration (after *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836) and collar of the uniform of a clerk 4th class (?) the Ministry of the Treasury, 1836–1856, National Museum in Warsaw

32. Wzór dekoracji haftowanej (według *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836) i kołnierz surduta mundurowego dla szlachty guberni augustowskiej, po 1855, Muzeum Narodowe w Warszawie / Pattern for the embroidered decoration (after *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*) and collar of the uniform of the noblemen in the Augustów Governorate, after 1855, National Museum in Warsaw

33. Galowy surdut mundurowy dla szlachty guberni augustowskiej, po 1855, Muzeum Narodowe w Warszawie. Fot. Monika Janisz / Nobleman's frock coat from the Augustów Governorate, after 1855, National Museum in Warsaw. Photo Monika Janisz

34.

35.

36.

37.

34. Mundur dla szlachty, według *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836 / Noblemen's full dress uniform, after *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836

35. Wicemundur dla szlachty, według *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836 / Noblemen's everyday uniform, after *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836

36. Frak mundurowy dla szlachty, według *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836 / Noblemen's frock coat, after *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836

37. Surdut mundurowy dla szlachty, według *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836 / Noblemen's frock coat, after *Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego...*, 1836

zyskały rangę stroju galowego (il. 33). Barwy i hafty pozostawiono bez zmian. Półkaftan wicemundurowy dla trzech pierwszych klas urzędniczych był zdobiony „obwódka na kołnierzu, mankietach i podłużnych klapach kieszeniowych”¹¹⁴. Przepis zawiera też *Wykaz dni i okoliczności w jakich każda z przepisanych form ma być noszona*¹¹⁵. Ukazów z lat 1855 i 1856 nie uzupełniono ilustracjami analogicznymi do albumu litografii Iwana Visteliusa¹¹⁶, czemu trudno się dziwić, bo nowe regulacje dotyczyły tylko kroju munduru, a nie jego dekoracji.

Teksty ukazów z lat 1836, 1855 i 1856 oraz album Visteliusa stanowią cenne narzędzie stwarzające szansę na identyfikację zachowanych przykładów mundurów cywilnych władz i służb Królestwa Polskiego¹¹⁷ oraz statusu osób w takich mundurach ukazanych na portretach. Wizerunki urzędników Królestwa z czasu po powstaniu listopadowym stanowią jednak wielką rzadkość, a te, które udało się ujawnić, rodzą istotne niejasności. Zaginiony, niestety, portret zastużonego lekarza Józefa Kocharńskiego autorstwa Józefa Simmlera z roku 1858 przedstawia go w mundurze z haftowanym kołnierzem¹¹⁸, którego nie można zestawić z litografiami w albumie z roku 1836, gdyż w tym ostatnim (ani w omówionych wyżej ukazach) nie uwzględniono służb medycznych. Prawdziwą zagadką stanowi portret Wojciecha Rogozińskiego pędzla Franciszka Ksawerego Lampiego¹¹⁹ (il. 38). Rogoziński, prawnik przez dziesięciolecia pracujący w Prokuraturii Generalnej Królestwa Polskiego (w latach 1831–1855 jej prezes),

38. Franciszek Ksawery Lampi, *Wojciech Rogoziński w mundurze obywatelskim wzoru z roku 1809, z Ordelem Świętego Stanisława w wersji rosyjskiej*, po 1831, Muzeum Narodowe w Warszawie / Franciszek Ksawery Lampi, *Wojciech Rogoziński in a citizen's uniform, 1809 pattern, with the Russian Order of Saint Stanislaus*, after 1831, National Museum in Warsaw

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 325–327, 337; ukaz zatwierdzony 8 III 1856, w Królestwie Polskim ogłoszony 3 (15) IX 1856 (znaczna część przepisów opublikowanych w 49. tomie „Dziennika Praw”, oznaczonym na stronie tytułowej datą 1855, pochodzi z roku następnego).

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 347–357; Żywicki, *op.cit.*, s. 167–168.

¹¹⁶ Zwraca na to uwagę Żywicki, *op.cit.*, s. 171.

¹¹⁷ Najbogatsza, częściowo tylko rozpoznana kolekcja tego rodzaju znajduje się w Muzeum Narodowym w Warszawie. Jej wstępny ogląd świadczy, że prawdopodobnie nie wszystkie okazy są możliwe do określenia na podstawie dostępnych materiałów. Warto przy tym zwrócić uwagę, że zachowany egzemplarz surdutu mundurowego dla szlachty (il. 32, 33) jest wykonany z sukna granatowego, a nie zielonego, jak tego wymagały przepisy z 1836 r., niezmienione w tym punkcie w latach 1855–1856.

¹¹⁸ Zob. Józef Simmler 1823–1868. *Katalog wystawy monograficznej*, Warszawa 1979, s. 66, poz. B 21, il. 57.

¹¹⁹ *Portrety osobistości polskich...*, 1967, s. 181–182, poz. 196.

został przedstawiony w mundurze obywatelskim wzoru z roku 1809, z Orderem Świętego Stanisława II klasy, nadanym mu w roku 1829, oraz ze znakiem XX-letniej nieskazitelnej służby, który uzyskał w roku 1830. Krzyż orderowy ma jednak niewątpliwie formę wprowadzoną przez Mikołaja I w listopadzie roku 1831, dwa miesiące po upadku powstania listopadowego. Portret musiał więc powstać po tej dacie¹²⁰ (w cytowanym wyżej katalogu jest datowany na czas po roku 1836), a zestawienie zrusyfikowanego odznaczenia z tradycyjną formą polskiego munduru jest trudne do wytłumaczenia.

Zasygnalizowana wyżej nieobecność uniformów ustanowionych w roku 1836 w malarstwie portretowym może świadczyć, że były one przyjmowane jako wyraz rosyjskiego zniewolenia. Prawdopodobnie postawy odnoszące się do tej kwestii były zróżnicowane, w zależności od stosunku danej osoby czy rodziny do sprawy niepodległości, a także od aktualnej sytuacji politycznej. „Przed powstaniem [...] kiedy marszałkowie szlachty byli obieralni, noszenie munduru szlacheckiego uchodziło. Po powstaniu [styczniowym], gdy marszałkami byli Rosjanie-nominaci, żaden normalny i szanujący się Polak munduru nie wkładał”¹²¹. Powyższe świadectwo dotyczy Mińszczyzny, ale z pewnością równie dobrze można odnieść je do Królestwa. Z drugiej strony uprawnione jest przypuszczenie, że w środowisku urzędników niskich rang przywdzianie munduru, choćby moskiewskiego, mogło być wyznacznikiem awansu. Przedstawiciele tej sfery rzadko pozwalali sobie jednak na zamawianie portretów.

MUNDURY WŁADZ I SŁUŻB RZECZYPOSPOLITEJ KRAKOWSKIEJ

W Rzeczypospolitej Krakowskiej przepisy i obyczaje dotyczące mundurów cywilnych dotyczyły z jednej strony kwestii odrębności miniaturowego państewka, z drugiej zaś podskórnego nurtu działań symbolicznych, zmierzających do kontynuacji tradycji Księstwa Warszawskiego oraz podkreślenia jedności z Królestwem Polskim. 15 czerwca 1816 r. Senat Rządzący zlecił Wydziałowi Policji opracowanie projektu mundurów dla obywateli i władz Rzeczypospolitej Krakowskiej. 24 sierpnia Senat przyjął wstępnie *Projekt oznaczenia ubioru uroczystego dla obywateli władz Wolnego Miasta Krakowa* i postanowił przesłać ten dokument Komisji Organizacyjnej, zdominowanej przez rezydentów „mocarstw opiekuńczych”¹²². Komisja zajęła się projektem na posiedzeniu 3 września 1816 r. Rezydent austriacki Józef hr. Sweerts-Spork stwierdził, że należy skończyć z nadużyciem w postaci noszenia przez urzędników krakowskich „munduru rządu polskiego, który przestał istnieć w odniesieniu do miasta Krakowa i jego okręgu”. Obywatele powinni przyjąć barwy miasta Krakowa, co nie

¹²⁰ Na guzikach fraka jest widoczny dwugłowy orzeł rosyjski, co nie przesądza jednak o datowaniu, gdyż można go spotkać także na portretach z czasów przedpowstaniowych.

¹²¹ M.K. Pałkowski, *Dzieciństwo i młodość Tadeusza Iłłkowskiego*, Dziekanów Leśny 2010, s. 61 (autor określił książkę jako powieść, stanowi ona jednak najwyraźniej pamiętnik o wysokim stopniu wiarygodności, jeżeli chodzi o kwestie polityczno-obyczajowe).

¹²² Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), sygn. WMK-V-7, s. 27–42 (dwa egzemplarze polskojęzycznego projektu z odpowiednimi adnotacjami). Zob. też wersję francuskojęzyczną, przedłożoną Komisji w: *Pomniki prawa Rzeczypospolitej Krakowskiej 1815–1818*, wyd. W. Tokarz, t. 1, Kraków 1932, s. 189–191.

będzie się wiązało z kosztami, gdyż „wystarczy zastąpić kołnierz czerwony błękitnym”¹²³. Na kolejnym posiedzeniu trzy dni później przedstawiciel Rosji Antoni Miączyński zaproponował, by nie mieszać się do wewnętrznych spraw Rzeczypospolitej. Podał przy tym w wątpliwość celowość ustanowienia mundurów, które nie są znane w żadnych z miast hanzeatyckich, a ich wprowadzenie spowodowałoby niepotrzebne koszty dla obywateli. Jego zdaniem zakaz używania dotychczasowych mundurów odebrałby Polakom część ich tożsamości narodowej (*une partie de la nationalité*), gwarantowanej przez „najjaśniejsze dwory”. Wdał się również w rozważania historyczne, wskazując, że szlachcie krakowskiej „od niepamiętnych czasów do dziś” przysługują stroje granatowe z wyłogami czerwonymi, a mieszczaństwu odpowiednio granat i błękit – „po cóż więc zmuszać ich do porzucenia strojów, które podobały się im od tylu wieków?”. Rezydent stał też na stanowisku, że nie można zabronić krakowianom noszenia mundurów któregośkolwiek z „mocarstw opiekuńczych”¹²⁴. To ostatnie stwierdzenie otwierałoby więc drogę do zachowania mundurów obywatelskich z roku 1809, które były w szerokim użyciu w Królestwie Polskim, a w owym czasie jeszcze także w Wielkim Księstwie Poznańskim. Jeżeli chodzi o tradycyjne barwy strojów, Miączyński miał rację, z zastrzeżeniem, że granatowo-amarantowy mundur województwa krakowskiego i granatowo-błękitne barwy munduru mieszczańskiego przyjęto nie przed wiekami, ale w ostatniej ćwierci wieku XVIII.

Przedstawiciel Prus, baron Ernest Wilhelm von Reibnitz, zabierał głos na posiedzeniu 6 września 1816, a 11 września wniósł notę pisemną. Jego wypowiedzi były, jak się wydaje, niezbyt konsekwentne. Początkowo dopuścił on możliwość noszenia przez obywateli Krakowa mundurów i odznaczeń mocarstw opiekuńczych, a następnie stwierdził, że zgodnie z poleceniem swego rządu musi się domagać, aby mundur krakowski różnił się od munduru Królestwa Polskiego¹²⁵.

Bibl. Jag

Różnice zdań co do przyszłego munduru występowały także pomiędzy senatorami. Po latach prezes Stanisław Wodzicki pisał z dezaprobatą, że członkom władz Rzeczypospolitej Krakowskiej „śniły się zaszczyty i dostojeństwa”, a „senatorowie miejscy i akademicy dopominali się usilnie po kilkakroć o kosztownie wyszywane mundury galowe”¹²⁶.

Senat przyjął uchwałę wprowadzającą mundury 14 września 1816 r., nieznacznie modyfikując projekt z 24 sierpnia¹²⁷. Zgodnie z tradycją wywodzącą się z Księstwa Warszawskiego mundury były pomyślane jako obywatelskie i w wersji bez haftów przeznaczone „dla wszystkich obywateli Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu bez wyłączenia, którzy praw politycznych używają”. W preambule czystopisu wrześniowej uchwały zadeklarowano, że jej celem jest „ile możności stosować się do przyjętych w tej okolicy i za narodowe uważanych kolorów i zbliżyć się do używanego w ościennych państwach kroju cywilnych mundurów”. Granatowy

¹²³ *Pomniki prawa...*, s. 193–194; projekt przedłożony 24 VIII 1816 przewidywał błękitną barwę wyłogów.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 194–195.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 195–196.

¹²⁶ *W o d z i c k i, op.cit.*, s. 48.

¹²⁷ W czasie posiedzenia nanoszono poprawki na projekt z 24 sierpnia, dodając na końcu formułę: „Działo się na posiedzeniu Senatu dnia 14 września 1816”; zob. ANK, sygn. WMK-V-7, s. 27–28, 37–38 (brak ciągłości paginacji wynika z potraktowania dokumentu jako okładki fascykułu); czystopis uchwały *ibidem*, s. 41–46.

frak i biała kamizelka miały być „tej formy co i teraz” (czyli kroju według wzoru munduru obywatelskiego z roku 1809), z amarantowymi kołnierzem i mankietami. Warto zauważyć, iż stanowiło to zmianę w stosunku do wcześniejszego projektu przedłożonego Komisji Organizacyjnej, który przewidywał wyłogi błękitne – dodajmy, modyfikację idącą w kierunku nawiązania do polskiej tradycji. Przepisano spodnie długie albo do kolan, białe bądź granatowe. Podstawowa „obywatelska” wersja munduru miała się obyć bez haftów i innych ozdób. Senatorowie uzyskali prawo do złotych haftów na kołnierzu i mankietach „według przyjętego deseni” (opisu ani rysunku do uchwały nie dołączono) i kapeluszy stosowanych z czarnymi piórami, a prezes Senatu dodatkowo do złotych epoletów i białego pióra przy kapeluszu. Urzędnicy klasy I i II mieli otrzymać mundury z haftami złotymi z motywem liści dębowych, których okazałość miała wskazywać stopień służbowy, a urzędnicy klasy III i IV proste naszywki złote (pierwotny projekt przewidywał dla urzędników srebrne dystynkcje). Dla niektórych funkcjonariuszy przyjęto dodatkowo amarantowe szarfy (burmistrzowie) i czerwone wstęgi naszyte na lewym ramieniu (oficerowie policji). Co do mundurów pracowników „linii sądowej”, ich formę pozostawiono „do woli prezesów obydwóch instancji”. Figurujący w pierwotnym projekcie paragraf przewidujący mundury dla Uniwersytetu Jagiellońskiego został skreślony.

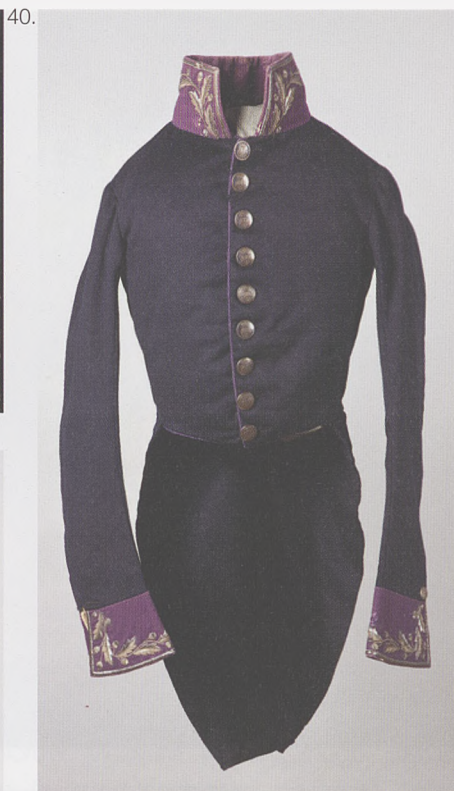
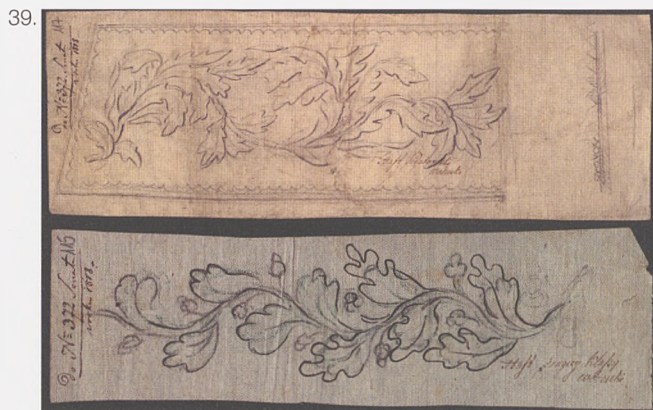
Z niejasnych powodów sprawa mundurów powróciła ponownie po kilkunastu miesiącach. 9 lutego 1818 Senat Rządzący podjął nową uchwałę, tylko w drobnych szczegółach różniącą się od opisanego regulacji z 14 września 1816 r. Epolety miały odtąd przysługiwać nie tylko prezesowi senatu, ale i senatorom. Wójtowie otrzymali prawo do używania białych szarf, a intendent policji – szarfy czerwonej, w obydwu przypadkach ze złotymi frędzlami. Powtórzono upoważnienie dla prezesów sądów do ustalenia formy mundurów dla ich służb, podobne uprawnienie przewidziano też dla rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego¹²⁸. Przy tekście uchwały zachowały się dwa rysunkowe projekty haftów zatwierdzone podpisem Stanisława Wodzickiego: dla senatorów (liście zbliżone do akantu, odmienne od zastosowanych w praktyce) i dla urzędników II klasy (liście dębu)¹²⁹ (il. 39). Przepisy dotyczące uniformów uniwersyteckich wprowadzono dopiero w roku 1827¹³⁰. Nie ujawniono dotąd regulacji dotyczących mundurów urzędników sądowych. Lukę tę wypełnia frak po radcy Trybunału Rzeczypospolitej Krakowskiej Jacku Lorenskim (il. 40). Ma on fioletowe wyłogi ze srebrnymi haftami ukazującymi zgeometryzowane liście dębu i żółędzie.

Twórcy opisanych regulacji osiągnęli zamierzony cel polegający na podkreśleniu ciągłości tradycji i związków z innymi zaborami. „Obywatelska” wersja munduru (bez haftów) odpowiadała przepisowi z roku 1809 (obowiązującemu w Królestwie Polskim, a do końca roku 1817 także w Wielkim Księstwie Poznańskim), z wyjątkiem odmiennego godła na guzikach. Była również bardzo bliska „polowemu” frakowi Stanów Galicyjskich wprowadzonemu w roku 1817 (tu różnica ograniczała się również do guzików oraz epoletów wzbogacających uniform galicyjski; por. il. 51, 55).

¹²⁸ Uchwała Senatu Rządzącego nr 372, 9 II 1818, ANK, sygn. WMK-V-7, s. 111–119; inny egzemplarz: Archiwum UJ, sygn. S I 544, s. nb.

¹²⁹ ANK, sygn. WMK-V-7, s. 115, 117.

¹³⁰ Zob. niżej rozdział na temat mundurów szkolnych i uniwersyteckich.

39. Projekty haftów na mundurach senatorów i urzędników II klasy Rzeczypospolitej Krakowskiej, Archiwum Narodowe w Krakowie / Design for the embroidery on the uniform of senators and clerks (2nd class) in the Free City of Kraków, National Archives in Kraków

40. Mundur radcy Trybunału Rzeczypospolitej Krakowskiej po Jacku Lorentskim, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. Paweł Czernicki / Uniform of a councillor of the court of justice in the Free City of Kraków once belonging to Jacek Lorentski, National Museum in Kraków. Photo Paweł Czernicki

41. Mundur prezesa Senatu Rządzącego Rzeczypospolitej Krakowskiej po Józefie Hallerze, Muzeum UJ, depozyt w Muzeum Narodowym w Krakowie. Fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie / Uniform of the President of the Senate of the Free City of Kraków once belonging to Józef Haller, Museum of the Jagiellonian University, Kraków, on loan to the National Museum in Kraków. Photo Photographic Studio of the National Museum in Kraków

42. Rękojeść szpady mundurowej urzędnika Rzeczypospolitej Krakowskiej, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. A. Olchawska, E. Słowińska / Hilt for a small sword from the uniform of a clerk of the Free City of Kraków, National Museum in Kraków. Photo A. Olchawska, E. Słowińska

43.

45.

44.

43. Józef Brodowski, Stanisław Wodzicki w mundurze prezesa Senatu Rządzącego Rzeczypospolitej Krakowskiej, 1817, Muzeum UJ / Józef Brodowski, Stanisław Wodzicki in the uniform of the President of the Senate of the Free City of Kraków, 1817, Jagiellonian University Museum, Kraków

44. Józef Brodowski, Stanisław Wodzicki w mundurze prezesa Senatu Rządzącego Rzeczypospolitej Krakowskiej, 1817, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa / Józef Brodowski, Stanisław Wodzicki in the uniform of the President of the Senate of the Free City of Kraków, 1817, Historical Museum of the City of Kraków

45. Józef Sonntag, Stanisław Wodzicki w mundurze prezesa Senatu Rządzącego Rzeczypospolitej Krakowskiej, litografia, Biblioteka Narodowa / Józef Sonntag, Stanisław Wodzicki in the uniform of the President of the Senate of the Free City of Kraków, lithograph, National Library, Warsaw

Materialne oraz ikonograficzne zabytki związane z uchwałami z lat 1816 i 1818 są nader skromne. Zachował się oryginalny egzemplarz munduru po Józefie Hallerze, sprawującym urząd prezesa senatu w latach 1836–1839 (il. 41). Składa się on z granatowego fraka, takichże długich spodni z podwójnym karmazynowym lampasem oraz kapelusza stosowanego z czarnego filcu, obszytego szeroką, obecnie popielatą taśmą jedwabną, z czarnym pióropuszem (a więc niezgodnym z uchwałą z roku 1818). Kołnierz i mankiety pokrywa złoty haft z motywami liści laurowych i dębowych. Na okazałych złotych epoletach i na metalowych poślaczanych guzikach wykonanych przez wiedeńską firmę Thallhammer & Weltzl widnieje herb Krakowa pod koroną¹³¹. W Muzeum Narodowym w Krakowie znajdują się ponadto dwa egzemplarze szpad mundurowych z herbami Krakowa¹³² (il. 42).

Nie ujawniono dotąd ani jednego portretu ukazującego osobę w „obywatelskiej” wersji munduru krakowskiego (bez haftów), a spośród ówczesnych senatorów i urzędników dysponujemy niemal wyłącznie podobiznami wieloletniego (1815–1831) prezesa senatu Stanisława Wodzickiego. Są to przede wszystkim dwa portrety olejne autorstwa Józefa Brodowskiego z roku 1817¹³³ (il. 43, 44) oraz trzy litografie autorstwa Józefa Sonntaga¹³⁴ (il. 45). Wizerunki te są zaskakująco niejednolite z punktu widzenia szczegółów kostiumologicznych¹³⁵. Ławki i torsady epoletów ukazane na portretach olejnych są gładkie, a na dwóch litografiach – ozdobione herbem Krakowa. Na trzeciej litografii w ogóle nie ma naramienników. Rzucają się w oczy błędy i niekonsekwencje w przedstawieniu znaków Orderu Świętego Stanisława. Jedyne na portrecie pędzla Brodowskiego ze zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa oddano poprawną formę wstęgi orderowej (z czterema białymi paskami), która obowiązywała za czasów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Na pozostałych wizerunkach wstęga ma formę używaną przed rozbiorem (dwa białe paski; na jednej z wersji litografii Sonntaga paski w ogóle pominięto), do której noszenia Wodzicki, odznaczony w roku 1812, nie miał prawa. Za każdym razem nieco inaczej przedstawiono gwiazdę orderową

¹³¹ *Wolne Miasto Kraków. W poszukiwaniu nowoczesności*. Kat. wyst. w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, 9 maja–15 listopada 2015, Kraków 2015, s. 230–231, poz. 4 (P. Wilkosz).

¹³² *Ibidem*, s. 291, poz. 184, 185.

¹³³ Zob. O p a l i ń s k a, *op.cit.*, s. 98–99, poz. 11, 12. Ponadto istnieje swobodna kopia egzemplarza z Muzeum UJ, wykonana przez Jana Wojnarowskiego w roku 1842; zob. Dom Aukcyjny „Rempex”, 204. Aukcja dzieł sztuki i antyków, 16 IV 2014, s. 56, nr 164.

¹³⁴ *Katalog portretów osobistości polskich...*, t. 5, 1995, s. 149, poz. 6000–6002; t. 7, 1999, s. 336, poz. 6000–6002.

¹³⁵ Kolejną zagadką stanowi portret Wodzickiego autorstwa J. Peszki (Muzeum Narodowe w Krakowie; zob. H. B l a k, B. M a ł k i e w i c z, E. W o j t a ł o w a, *Malarstwo polskie XIX wieku* [kat. zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie], Kraków 2001, s. 244, poz. 666), na którym – niezależnie od fizjonomii znacznie odbiegającej od pozostałych przykładów – jest on przybrany w mundur z haftami nieodpowiadającymi żadnemu z trzech uniformów, do których miał on prawo (obywatelski z roku 1809, prezesa Senatu Rządzącego, senatorski Królestwa Polskiego z roku 1829), z błękitną wstęgą orderową założoną z prawego ramienia na lewy bok (błękit to barwa wstęgi Orderu Orła Białego, którego Wodzicki nigdy nie otrzymał; wstęga tego orderu jest przy tym zakładana odwrotnie, z lewego ramienia na prawy bok). Kopia tegoż wizerunku wmontowana w epitafium Wodzickiego w katedrze na Wawelu jest ozdobiona wstęgą barwy jednolicie czerwonej (odpowiadałoby to orderowi Legii Honorowej). Jeszcze bardziej dziwaczne realia figurują na portrecie namalowanym przez córkę Wodzickiego, Julię Bielską (1857, Muzeum Narodowe w Poznaniu; zob. S u c h o c k a, *op.cit.*, s. 31, poz. 73). Mundur jest znów fantazyjny, a sportretowany ma na sobie wstęgę oraz gwiazdy orderów Orła Białego i Świętego Stanisława; pierwsza z nich jest założona odwrotnie, a druga ma dwa białe paski zamiast czterech.

– w sposób najbardziej wiarygodny na portrecie w Muzeum UJ. Na tym ostatnim malowidle można odczytać herb Krakowa na guzikach fraka, umieszczony także na rękonożce szpady widocznej na wersji z Muzeum Historycznego.

Na tle przedstawionych wyżej przepisów określających formę munduru prezesa senatu zdumiewająco przedstawia się portret ze zbiorów Muzeum Historycznego, na którym gors fraka pokrywa bogaty złoty haft złożony z motywów liściastych, a mankiety mają barwę błękitną. Trudno zrozumieć, skąd wzięły się te motywy, sprzeczne z regulacją z 14 września 1816, przynajmniej o kilka miesięcy wyprzedzającą powstanie malowidła.

Hipoteza, że wyłącznie Stanisław Wodzicki i Józef Haller poważnie potraktowali uchwały z lat 1816 i 1818, byłaby zapewne zbyt daleko idąca, z drugiej jednak strony dysponujemy słabymi argumentami na rzecz jej odrzucenia. Jedyny, oprócz omówionej wyżej ikonografii Stanisława Wodzickiego, portret senatora Rzeczypospolitej Krakowskiej w przypisanym tej funkcji mundurze to bardzo późna (1869) podobizna Konstantego Moroza Hoszowskiego pędzla Jana Kantego Hruzika¹³⁶ (il. 46). Bez trudu można natomiast wskazać wizerunki senatorów i urzędników Rzeczypospolitej powstałe po roku 1816, na których figurują uniformy według wciąż wysoko cenionego wzoru z roku 1809. Widzimy je na portretach senatora Feliksa Grodzickiego z roku 1821 (il. 47), sekretarza Wydziału Dochodów Publicznych Jana Marciszewicza z roku 1820 (obydwa mal. Józef Brodowski, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa)¹³⁷ oraz rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego, a zarazem senatora Walentego Litwińskiego (mal. Józef Peszka, ok. 1820, il. 48). Warto też zwrócić uwagę na marmurową figurę nagrobną Kajetana Ozdoba-Florkiewicza (zm. 1839) w kościele św. Piotra i Pawła, wykonaną przez Franciszka Wyspiańskiego w roku 1877¹³⁸. Rzeźba z natury rzeczy nie ukazuje barw munduru, a odwzorowanie haftu jest sumaryczne. Nie ma jednak wątpliwości, że i w tym przypadku mamy do czynienia z mundurem z roku 1809, tym bardziej że na guzikach fraka figuruje Orzeł Polski. Prestiż uniformy z czasów Księstwa Warszawskiego był więc żywy jeszcze kilkadziesiąt lat po jego zniknięciu z życia społecznego. Można sobie wyobrazić patriotyczno-konserwatywny kontekst powyższych wyborów, dla którego niestety brak komentarza w świadectwach pamiętnikarskich.

Nie znamy przepisów czy raczej obyczajów regulujących kwestię noszenia lub nienoszenia mundurów przez członków władz Rzeczypospolitej Krakowskiej w różnych okolicznościach. Pouczająca w tej mierze jest relacja Wiktora Kopffa na temat wmurowania kamienia węgielnego pod budowę dworca kolejowego w Krakowie w roku 1844. Lukratywny kontrakt na doprowadzenie kolei żelaznej od granicy pruskiej w Mysłowicach (wynegocjowany zresztą z ramienia Senatu Rządzącego przez cytowanego autora) uzyskało przedsiębiorstwo wrocławskie, co zostało przyjęte niechętnie przez rezydenta dworu austriackiego. Rezydent ów, „a za nim senat na wniosek swego prezesa, nie uznali potrzeby nadania aktowi temu cechy urzędowej, dlatego rezydent austriacki nie brał udziału w uroczystościach, a senatorowie i urzędnicy nie wystąpili w mundurach. Tymczasem rezydenci rosyjski i pruski, tudzież prezes rejencji opolskiej [Erdmann]

¹³⁶ Zob. Blak, Małkiewicz, Wojtalowa, *op.cit.*, s. 127, poz. 332.

¹³⁷ Zob. Opalińska, *op.cit.*, s. 105–106, poz. 19–20. Warto podkreślić, że Grodzicki był zausznikiem Wodzickiego i osobą niecieszącą się w Krakowie dobrą opinią.

¹³⁸ Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4, cz. III.2, red. A. Bochnak, J. Samek, Warszawa 1978, s. 85–86, il. 875.

46. Jan Kanty Hruzik, *Konstanty Moroz Hoszowski w mundurze senatora Rzeczypospolitej Krakowskiej*, 1869, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie / Jan Kanty Hruzik, *Konstanty Moroz Hoszowski in a Senator's uniform of the Free City of Kraków*, 1869, National Museum in Kraków. Photo Photographic studio of the National Museum in Kraków

47. Józef Brodowski, *Feliks Grodzicki w mundurze obywatelskim wzoru z roku 1809*, 1821, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa. Fot. Tomasz Kalarus / Józef Brodowski, *Feliks Grodzicki in a citizen's uniform, 1809 pattern*, 1821, Historical Museum of the City of Kraków. Photo Tomasz Kalarus

48. Józef Peszka, *Walenty Litwiński w mundurze obywatelskim wzoru z roku 1809*, ok. 1820, Muzeum UJ / Józef Peszka, *Walenty Litwiński in a citizen's uniform, 1809 pattern*, c. 1820, Jagiellonian University Museum, Kraków

hr. Pückler[-Limpurg] przybyli w pełnych mundurach”¹³⁹. Nie wiemy dokładnie, jakie uniformy senatorów i urzędników krakowskich miał na myśli pamiętnikarz. Jeżeli jednak ówczesni uczestnicy uroczystości postępowali podobnie jak ich koledzy 20 lat wcześniej, owo wydarzenie z końcowej

¹³⁹ W. K o p f f, *Wspomnienia z ostatnich lat Rzeczypospolitej Krakowskiej*, Kraków 1906, s. 56.

fazy istnienia Rzeczypospolitej Krakowskiej byłoby najpóźniejszym świadectwem używania mundurów obywatelskich według wzoru z roku 1809 (choć ich przy opisanej okazji nie użyto).

Rzeczpospolita Krakowska miała swą milicję umundurowaną na wzór wojsk Księstwa Warszawskiego oraz Korpus Górniczy, dla którego pod koniec lat 20. (?) wieku XIX planowano wprowadzenie (nie wiadomo, czy plan zrealizowano) mundurów w postaci granatowych fraków z czerwonymi epoletami i szarych spodni z czerwonymi lampasami. Nakrycia głowy w formie skórzanych czapek były zbliżone do używanych przez armię austriacką. Mundury oficerskie miały być w całości granatowe ze srebrnymi epoletami i kapeluszem stosowanym w miejsce czapki. Znakiem Korpusu Górniczego były, podobnie jak w Królestwie, skrzyżowane młoty umieszczone nad tarczą Amazonek z herbem Krakowa¹⁴⁰ (il. 49).

MUNDURY STANÓW GALICYJSKICH

W roku 1817 ustanowiono mundury dla członków odtworzonych Stanów Galicyjskich (Sejmu stanowego)¹⁴¹, co stanowiło adaptację przepisów wprowadzonych we władzach centralnych i na dworze cesarskim trzy lata wcześniej¹⁴². Dekret z 7 maja 1817 określił „polową” wersję uniformu galicyjskiego w odmianie niemieckiej (frakowej) i polskiej (kontuszowej). Zestaw barw (biała kamizelka lub żupan, granatowy frak lub kontusz ze szkarłatnymi wylogami) nie różnił się od munduru obywatelskiego z czasów Księstwa Warszawskiego, nowością było tylko wprowadzenie złotych epoletów i guzów z herbem Galicji¹⁴³.

W rozporządzeniu z 7 maja 1817 zapowiedziano, że „względem galowego munduru Stanów nastąpi dalsze rozstrzygnięcie na Sejmie”¹⁴⁴. Ostatecznie cesarz postanowił, że mundur galowy „ma być szkarłatnego koloru z niebieskimi wylogami, złotem haftowanymi” i może być noszony „tak niemieckim jako też i polskim krojem”, a „u dworskiego haftarza w Wiedniu Jędrzeja Alkensa, tak wzory haftów widzieć, jako też same hafty i potrzeby do munduru galowego za ustanowione ceny zamówić można”¹⁴⁵. Dzięki barwnej reprodukcji znany jest projekt frakowej wersji tego munduru autorstwa Jana Józefa Haara¹⁴⁶ (il. 50). Usilne poszukiwania oryginału oraz odpowiadającego mu projektu munduru kontuszowego nie dały rezultatów.

¹⁴⁰ Zob. *Projekt ubrania Korpusu Górniczego W.M. Krakowa*, ANK, sygn. WMK VI-54, s. 965.

¹⁴¹ Na temat dziejów i uprawnień Stanów zob. B. Ł o z i ń s k i, *Galicyjski sejm stanowy (1817–1845)*, Lwów 1905; S. G r o d z i s k i, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, s. 149–153.

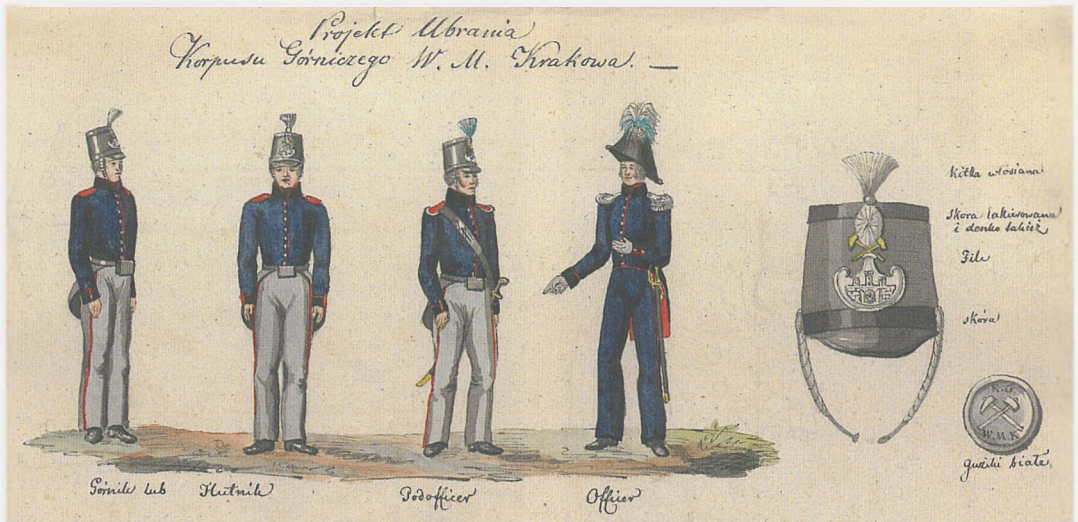
¹⁴² O powstaniu i rozwoju systemu mundurów cywilnych w Austrii zob. M. K u r z e l - R u n t s c h e i n e r, *Vom Mantelkleid zu Staatsfrack und Waffenrock. Anfänge und Entwicklung der Ziviluniform in Österreich*, w: *Die zivile Uniform als symbolische Kommunikation: Kleidung zwischen Repräsentation, Imagination und Konsumtion in Europa vom 18. bis zum 21. Jahrhundert*, red. E. Hackspiel-Mikosch, S. Haas, Stuttgart 2006, s. 81–97.

¹⁴³ „Gazeta Lwowska”, 1817, nr 77 (14 V), s. 309–310; Ł o z i ń s k i, *Galicyjski sejm stanowy...*, s. 15.

¹⁴⁴ „Gazeta Lwowska”, 1817, nr 77 (14 V), s. 310; Ł o z i ń s k i, *Galicyjski sejm stanowy...*, s. 14.

¹⁴⁵ „Gazeta Lwowska”, 1817, nr 146 (11 IX), s. 569; Ł o z i ń s k i, *Galicyjski sejm stanowy...*, s. 15–16. Maisel (M a i s e l, *op.cit.*, s. 209–210) podaje błędnie, że mundur szkarłatny z niebieskimi wylogami wprowadzono dopiero w roku 1842. Zakład nadwornego hafciarza (*Hof-Goldsticker*) Andreasa Alkensa mieścił się przy Mariahilferstrasse 15.

¹⁴⁶ Ł o z i ń s k i, *Szkice z historii Galicji...*, il. po s. 30; *Mit Galicji*. Kat. wyst. w Międzynarodowym Centrum Kultury w Krakowie, 9 października 2014–8 marca 2015 oraz w Wien Museum 25 marca–30 sierpnia 2015, red. J. Purchla, W. Kos, Ż. Komar, M. Rydygier, W.M. Schwarz, Kraków 2014, s. 291.

49. Projekt mundurów dla Korpusu Górniczego Rzeczypospolitej Krakowskiej, koniec lat 20. XIX w. (?), Archiwum Narodowe w Krakowie / Design for the uniforms of the Miners' Corps of the Free City of Kraków, late 1820s (?), National Archives in Kraków

Trudno dociec, czy wprowadzenie do użytku uniformów stanowych nastąpiło natychmiast, czy też był to proces rozłożony w czasie. W każdym razie na posiedzeniu Stanów w roku 1837 „wszyscy [byli] w mundurach stanowych, niektórzy w polskich takichże ubiorach”¹⁴⁷.

Zygmunt Kaczkowski ubolewał jednak, że ok. 1840 r. „kontusze pokazywały się już tylko na paradnych otwarciach postulatowego Sejmu, a i tam wielu, którzy dawniej nosili się po polsku, poubierało się w mundur granatowy z epoletami i stosowany kapelus”¹⁴⁸. Zawieszenie działalności Stanów w roku 1845 położyło kres galicyjskim mundurom stanowym i na długo przerwało historię uniformów cywilnych, które choć w części miały polski charakter. Mundury stanowe zostały wkrótce gruntownie zapomniane. W roku 1905 Bronisław Łoziński napisał wręcz, że „nie ma zapewne nigdzie ani wiernego portretu jednego z »panów Stanów« w takim mundurze, ani modelu mundurowego w jakim muzeum”¹⁴⁹.

Opracowanie Agnieszki Janczyk i Dariusza Kuci¹⁵⁰ oraz wystawa w Zamku Królewskim na Wawelu w roku 2017¹⁵¹ przełamały to zapomnienie. Na ekspozycji udało się zgromadzić: oryginalny frak mundurowy w wersji polowej, nieco akcesoriów (dwie pary epoletów, rękonośce i pendent szpady mundurowej; il. 51–53) oraz 11 portretów (w tym jedna miniatura i jedna litografia) członków Stanów Galicyjskich w mundurach różnych typów. Wiadomo też o przynajmniej czterech dalszych egzemplarzach portretów. Nie udało się natrafić jedynie na

¹⁴⁷ P r e k, *op.cit.*, s. 219. Sapieha podaje, że posłowie występowali w złocistych mundurach, co zdaje się oznaczać, że w czasie sesji Stanów obowiązywały uniformy galowe, S a p i e h a, *op.cit.*, s. 192.

¹⁴⁸ Z. K a c z k o w s k i, *Mój pamiętnik z lat 1833–1843*, Lwów 1907, s. 146.

¹⁴⁹ Ł o z i ń s k i, *Galicyjski sejm stanowy...*, s. 15.

¹⁵⁰ A. J a n c z y k, D. K u c i a, *Portret Hipolita Czajkowskiego (?) i wizerunki członków Stanów Galicyjskich w mundurach stanowych*, „Studia Waweliana”, 17, 2016, s. 171–188.

¹⁵¹ J. K. O s t r o w s k i, A. J a n c z y k, *Mundury Stanów Galicyjskich. Wystawa w dwusetlecie ustanowienia*. Kat. wyst. prezentowanej w Zamku Królewskim na Wawelu od 31 stycznia do 30 kwietnia 2017, Kraków 2017.

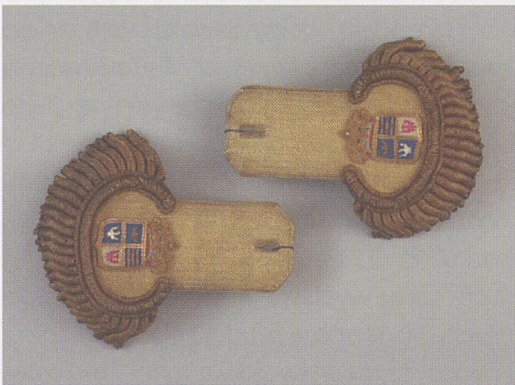
50.

51.

52.

53.

50. Jan Józef Haar, Projekt munduru galowego Stanów Galicyjskich, wersja niemiecka, 1817 (?), według B. Łoziński, *Szkice z historii Galicji...* / Jan Józef Haar, Design for the full dress uniform of the Galician Parliament, German version, 1817 (?), after B. Łoziński, *Szkice z historii Galicji...*

51. Frak mundurowy Stanów Galicyjskich po Antonim Benedykcie Nahujowskim, Muzeum Narodowe w Krakowie / Uniform coat of the Galician Parliament once belonging to Antoni Benedykt Nahujowski, National Museum in Kraków

52. Epolety od munduru Stanów Galicyjskich, Muzeum Narodowe w Krakowie / Epaulettes of the uniform of the Galician Parliament, National Museum in Kraków

53. Rękojeść szpady od munduru Stanów Galicyjskich, Muzeum Narodowe w Krakowie / Hilt for a small sword from the uniform of the Galician Parliament, National Museum in Kraków

54.

55.

56.

57.

54. Ksawery Krasicki w mundurze polowym Stanów Galicyjskich, wersja polska, Muzeum Historyczne w Sanoku / Ksawery Krasicki in the Field uniform of the Galician Parliament, Polish version, Museum of History in Sanok

55. Alojzy Rejchan, *Nieznany mężczyzna w mundurze polowym Stanów Galicyjskich*, wersja niemiecka, Muzeum Narodowe w Warszawie / Alojzy Rejchan, *A Gentleman in the Field Uniform of the Galician Parliament*, German version, National Museum in Warsaw

56. Wenzel Pobuda według Jana Józefa Haara, *Ks. August Longin Lobkowicz w mundurze galowym Stanów Galicyjskich*, wersja polska, 1827, litografia, Biblioteka Jagiellońska / Wenzel Pobuda after Jan Józef Haar, *Prince August Longin Lobkowicz, in the Full Dress Uniform of the Galician Parliament*, Polish Version, 1827, lithograph, Jagiellonian Library, Kraków

57. Marcin Jabłoński, *Hipolit Czajkowski w mundurze galowym Stanów Galicyjskich*, wersja polska, ok. 1836–1837, Zamek Królewski na Wawelu. Fot. Stanisław Michta / Marcin Jabłoński, *Hipolit Czajkowski in the Full Dress Uniform of the Galician Parliament*, Polish version, c. 1836–1837, Wawel Royal Castle, Kraków. Photo Stanisław Michta

przykład portretu ukazującego mundur galowy w wersji niemieckiej (frakowej), co częściowo rekompensuje wspomniany wyżej projekt takiego munduru autorstwa Jana Józefa Haara.

Mundur „polowy” w wersji kontuszowej¹⁵² z epoletami widzimy na portretach Marcina Morawskiego (Muzeum Narodowe w Warszawie) i gen. Ksawerego Krasickiego (1774–1844) (il. 54), a bez epoletów (na co zezwalał przepis z roku 1817) – na miniaturze autorstwa Antoniego Lauba z ok. roku 1820 przedstawiającej Aleksandra Stadnickiego (1786–1853; Muzeum Narodowe w Poznaniu) oraz na dwóch portretach bratanka Ksawerego Krasickiego, Kazimierza Antoniego (1807–1882; mal. Konstancja z Czackich Szeptycka, 1840; Muzeum Narodowe w Krakowie oraz Lwowska Narodowa Galeria Sztuki). Możliwość publicznego noszenia stroju kontuszowego była niewątpliwie źródłem satysfakcji dla przedstawicieli galicyjskiej elity, którą wznagało wprowadzenie oficerskich epoletów (niezależnie od figurujących na nich herbów Galicji jako prowincji austriackiej). Warto też podkreślić, że część sportretowanych nosi odznaki orderu *Virtuti Militari*. Ksawery Krasicki ma przypięty najstarszy i najrzadszy ich typ – medal otrzymany za dzielność w bitwie pod Dubienką w roku 1792, a Stadnicki i Kazimierz Antoni Krasicki – Złote Krzyże, odpowiednio z wyprawy moskiewskiej roku 1812 i z powstania listopadowego.

Wygląd wersji frakowej munduru ilustrują portrety nieznanego młodego mężczyzny autorstwa Alojzego Rejchana¹⁵³ (il. 55), Kazimierza Janoty Bzowskiego (Muzeum Nadwiślański Park Etnograficzny w Wygielzowie i Zamek Lipowiec) i Karola Skibińskiego (Muzeum Historyczne w Sanoku). Najwyżej pod względem artystycznym stoi dzieło Rejchana, znacznie słabszy jest portret Janoty Bzowskiego, a wizerunek Skibińskiego prezentuje poziom skrajnie prowincjonalny.

Polską wersję munduru znamy dzięki wspomnianej już wyżej litografii ukazującej gubernatora Galicji sprawującego z urzędu funkcję prezesa Stanów, księcia Augusta Longina Lobkowicza (nawiasem mówiąc, autorstwa tegoż Jana Józefa Haara, któremu zawdzięczamy akwarelę z projektem munduru; il. 56), a także olejnym portretem przedstawiającym prawdopodobnie Leona Horodyskiego (ok. 1820; Lwowska Narodowa Galeria Sztuki)¹⁵⁴ oraz Ignacego Czajkowskiego (mal. Karol Schweikart, 1827; w roku 2003 na rynku antykwarskim) i jego syna Hipolita (il. 57). Galowy mundur polski był zadziwiającą hybrydą. Jego główne elementy to biały żupan i czerwony kontusz z granatowymi lub czarnymi wylogami, był więc do pewnego stopnia zbliżony do munduru Orderu Orła Białego. Dodatkiem nieznanym w tradycji polskiej były bogate złote hafty. Ramiona zdobiły solidne epolety, w Polsce (w ostatnich latach I Rzeczypospolitej

¹⁵² Pojawienie się kontuszowych mundurów stanowych nie było pierwszym przejawem funkcjonowania polskiego stroju narodowego jako jednego z elementów oprawy życia publicznego w wielonarodowej monarchii habsburskiej. Już w roku 1782 została utworzona, istniejąca do roku 1790, Galicyjska Gwardia Szlachecka, która otrzymała stroje zbliżone do mundurów jazdy polskiego autoramentu Rzeczypospolitej, ale znacznie od nich bogatsze. Bronisław Łoziński napisał sarkastycznie, że „na uniformie galicyjskiej gwardii szlacheckiej nie żałowano sobie w Wiedniu kolorowych i złocistych sznurów, szlif, wypustek, pasów itp.”, Ł o z i ń s k i, *Szkice z historii Galicji...*, s. 2–4; zob. też: N i e m c e w i c z, *Pamiętniki czasów moich...*, 1957, t. 1, s. 155–156.

¹⁵³ Uchodził on długo za wizerunek Leonarda Chodźki ze względu na daleko idące podobieństwo fizjonomiczne do jego portretu w Muzeum Wojska Polskiego, zob. m.in. *Portrety osobistości polskich...*, s. 42, poz. 25; *Malarstwo polskie od XVI do początku XX wieku...*, s. 315, poz. 830; K. G u t o w s k a-D u d e k, *Portret polski. Tradycja i świadomość historyczna. Pamiątka Galerii Portretu Polskiego udostępnionej w 1963 roku w pałacu w Wilanowie*, Warszawa 2012, s. 327–328, 385, poz. 167.

¹⁵⁴ Zob. „Gazeta Antykwaryczna”, 2003, nr 4 (85) s. 73; J a n c z y k, K u c i a, *op.cit.*, s. 183–184, il. 16.

oraz w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego) noszone przez wyższych oficerów. Całość uzupełniały tekstylny pas, konfederatka i karabela.

Przedstawiony wyżej materiał świadczy, że mundury polowe w wersji niemieckiej (fraki) były wykonywane według jednolitego wzoru. Co więcej, zabytki w zbiorach Kunsthistorisches Museum w Wiedniu zaświadcza, że fraki, szczególnie w wersji polowej (niem. *Campagne-Uniform*), oraz epolety były do siebie bardzo zbliżone na całym terenie cesarstwa¹⁵⁵. Mundury kontuszowe przedstawiają się natomiast bardzo różnorodnie, zarówno z punktu widzenia kroju, jak i dekoracji haftowanej uniformów galowych. Kontusze ukazane na portretach mają kołnierze stojące, wykładane lub „szalowe”¹⁵⁶. Jeszcze bardziej niejednolicie przedstawiają się hafty. Niewielkie rozmiary reprodukcji projektu Haara utrudniają odczytanie szczegółów, wydaje się jednak, że główny motyw stanowią liście dębu. Potwierdza to litografowany portret księcia Lobkowicza, na którym wyraźnie widać liście dębu i żółędzie. Jest to dokument z pewnością miarodajny, należy bowiem przyjąć, że gubernator Galicji zastosował się ściśle do obowiązujących przepisów, a autorem wizerunku jest Jan Józef Haar, któremu zawdzięczamy wspomniany wyżej projekt munduru frakowego. Oficjalny wzór haftów zdobiących galicyjskie mundury galowe był bardzo zbliżony do dekoracji mundurów Stanów Czeskich (frak zachowany w Kunsthistorisches Museum)¹⁵⁷. Hafty zdobiące mundury ukazane na portretach Leona Horodyskiego i obydwu Czajkowskich są jednak zupełnie odmienne.

O mundurach cywilnych używanych w XIX-wiecznej Galicji wciąż nie wiemy wszystkiego. Na nielicznych portretach spotykamy np. funkcjonariuszy sądowych w uniformach, które, jak się wydaje, nie różniły się od używanych w całym cesarstwie. Pewną zagadką, a w każdym razie curiosum jest kolejna wersja munduru, złożonego z białego żupana i granatowego kontusza zdobionego przebogatym haftem, który nosi nieznaną z nazwiska dostojnik na portrecie autorstwa Karola Schweikarta z roku 1822 (il. 58). Charakterystyczne motywy gałązek palmowych oraz liści dębowych i laurowych dokładnie odpowiadają zdobieniom fraka księcia Augusta Lobkowicza na litografii Wentzla Pobudy według rysunku Jana Józefa Haara (1827) ukazującej go w mundurze dworskim szambelana (*Kämmerer*), niemal identycznym z mundurem tajnego radcy (*Gegheimrat*)¹⁵⁸. Spotykamy je również na zachowanych mundurach tego rodzaju w odmianie niemieckiej i węgierskiej¹⁵⁹. Dekoracja kontusza ukazanego na omawianym portrecie odpowiada randze tajnego radcy, najwyraźniej mamy tu więc do czynienia z polską wersją stroju owych urzędników. Wydaje się, że było to zjawisko bardzo

¹⁵⁵ Ostrowski, Janczyk, *op.cit.*, s. 7, il. I. Fraki polowe z Galicji (Muzeum Narodowe w Krakowie) i Tyrolu (Kunsthistorisches Museum) są w zasadzie identyczne, podobnie jak epolety galicyjskie, styryjskie i tyrolskie.

¹⁵⁶ Nawet na dwóch, bardzo do siebie zbliżonych, wersjach wizerunku gen. Ksawerego Krasickiego (Sanok, Muzeum Historyczne i Fundacja Zbiorów im. Ciechanowieckich, depozyt w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie) ukazano go w kontuszach z różnymi kołnierzeniami.

¹⁵⁷ Ostrowski, Janczyk, *op.cit.*, s. 8, il. II.

¹⁵⁸ *Ibidem*, poz. 14. Mundury szambelanów i tajnych radców różniły się tylko drobnym szczegółem dekoracji haftowanej: pierwsze miały po dwa, a drugie po trzy liście dębowe u nasady gałązek palmowych (informacja dr Moniki Kurzel-Runtscheiner). Na różne okazje noszono mundury wielkie, małe i żałobne.

¹⁵⁹ Ostrowski, Janczyk, *op.cit.*, s. 8–9, il. III, IV. Zob. też http://www.europeana.eu/portal/record/15502/MD_U_979.html; http://bilddatenbank.khm.at/images/500/MD_N_127_5502.jpg; <https://pl.pinterest.com/pin/500462577321758580/> (dostęp 4 VII 2016).

58. Karol Schweikart, *Nieznany mężczyzna w mundurze tajnego radcy, wersja polska*, 1822, Lwowska Narodowa Galeria Sztuki / Karol Schweikart, *A Gentleman in the uniform of a Privy Councilor, Polish version*, 1822, Lviv National Art Gallery

rzadkie, a portret Schweikarta jest być może jedynym dokumentem ukazującym jego wygląd. Brak śladów, by w okresie autonomii galicyjskiej stosunkowo liczni Polacy, którzy na dworze wiedeńskim uzyskali stanowiska tajnych radców i szambelanów, sprawiali sobie odpowiednie mundury w wersji *polnische Adjustierung*. Dysponujemy natomiast świadectwami, że używali raczej typowych fraków niemieckich¹⁶⁰ bądź też przywdziewali polskie stroje narodowe, które cieszyły się pełnoprawnym statusem stroju dworskiego¹⁶¹.

MUNDURY STANÓW KRAJOWYCH W WIELKIM KSIĘSTWIE POZNAŃSKIM

W części zaboru pruskiego, która zachowała pozory odrębności pod nazwą Wielkiego Księstwa Poznańskiego, wprowadzono przepisy pod pewnymi względami zbliżone do zastosowanych w Galicji, choć przeważały różnice. Dekret królewski z 22 lipca 1815 r. zezwolił na używanie mundurów obywatelskich z czasów Księstwa Warszawskiego. Regulacja z 18 grudnia 1817 r. przywilej ten jednak zniósła i wprowadziła nowy mundur dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego. W terminologii niemieckiej określono go jako *landständische Uniform*, co w polskiej wersji zarządzenia przetłumaczono na trzy różne sposoby: jako mundur „stanów krajowych” (co najlepiej oddaje znaczenie terminu niemieckiego), ale także jako „stanowy”, a nawet „obywatelski”. Przysługiwał on nie całej szlachcie prowincji, ale tylko właścicielom

¹⁶⁰ W zbiorach pałacu w Łańcucie znajduje się świetnie zachowany egzemplarz fraka szambelańskiego według tradycji po Alfredzie Potockim. W takimże fraku sfotografował się pamiętnikarz Marian Rosco-Bogdanowicz, zob. M. R o s c o - B o g d a n o w i c z, *Wspomnienia*, wyd. J. Gintel, t. 1, Kraków 1959, s. przedtytułowa.

¹⁶¹ *Ibidem*, t. 1, s. 108, 423; t. 2, s. 269.

59.

60.

59. Mundur stanowy Wielkiego Księstwa Poznańskiego, Muzeum Narodowe w Krakowie / Uniform of the Grand Duchy of Poznań, National Museum in Kraków

60. Józef Grochowski w mundurze stanowym Wielkiego Księstwa Poznańskiego, 1817–1830, Muzeum Narodowe w Poznaniu / Józef Grochowski in the uniform of the Grand Duchy of Poznań, 1817–1830, National Museum in Poznań

61.

61. Edward Gillern, Stanisław Poniński w mundurze stanowym Wielkiego Księstwa Poznańskiego, 1838, Muzeum Narodowe w Poznaniu / Edward Gillern, Stanisław Poniński in the uniform of the Grand Duchy of Poznań, 1838, National Museum in Poznań

i „zastawnym posiadaczom” dóbr ziemskich. Okazate srebrne epolety stanowiły wyróżnik wersji galowej munduru. Na ich torsadach miały figurować czarne pruskie orły¹⁶², które w wyniku „życzeń Ichmość Posiadaczy Ziemskich tej prowincji” zostały wkrótce zamienione na herb Wielkiego Księstwa Poznańskiego (takiż orzeł na białym tle, z orzełkiem polskim na piersi)¹⁶³. Kupiec Queisser „przyjął na siebie staranie o dostateczny zawsze w Poznaniu zapas haftów mundurowych, niemniej guzików, epuletów [sic!] itd.”¹⁶⁴.

Granatowy frak z karmazynowymi wyłogami zdobionymi „srebrnym haftem kształtu wężykowanego”¹⁶⁵ był niemal identyczny z ogólnopruskim mundurem urzędniczym, jaki widzimy np. na portrecie pruskiego rezydenta w Rzeczypospolitej Krakowskiej Ernesta Wilhelma von Reibnitzza (mal. Józef Brodowski, 1817, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa)¹⁶⁶. Różnice dotyczą herbów na epoletach i guzikach oraz motywów dekoracji haftowanej. Z drugiej strony, pomijając epolety, był on bardzo zbliżony do munduru z roku 1809. Wężykowate hafty oraz srebrne epolety upodobniały go z kolei do polskiego munduru generałskiego. Mimo to musiał być odbierany przez Wielkopolan jako obcy, skoro w roku 1827 na sesję sejmiku prowincjonalnego w Poznaniu przybyła szlachta ubrana w kontusze w celu zmanifestowania swego opozycyjnego nastawienia¹⁶⁷.

Zachowało się kilka egzemplarzy oryginalnych fraków mundurowych¹⁶⁸ (il. 59). Jeżeli chodzi o portrety, mundury stanów Wielkiego Księstwa Poznańskiego mają na sobie: radca miasta Gniezna Józef Grochowski (il. 60), Atanazy Raczyński (mal. Karl Wilhelm Wach, 1828), „naczelný prezes” Wielkiego Księstwa Poznańskiego Józef Zerboni di Sposetti (ok. 1830) oraz marszałek sejmiku prowincjonalnego Stanisław Poniński (il. 61). Trzeba jednak zwrócić uwagę, że tylko na portrecie Ponińskiego jest wyraźnie widoczne charakterystyczne białe tło herbu Księstwa na epoletach¹⁶⁹.

¹⁶² Rozporządzenie opublikowano w „*Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Posen*”, 1817, nr 52 (30 XII), s. 1475–1476; mundur omawia M a i s e l, *op.cit.*, s. 208–209.

¹⁶³ „*Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego*”, 1818, nr 44 (3 VI), s. 483; M a i s e l, *op.cit.*, s. 209.

¹⁶⁴ „*Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Posen*”, 1817, nr 52 (30 XII), s. 1476.

¹⁶⁵ Zachowane egzemplarze uniformy i materiał ikonograficzny świadczą, że mógł to być jeden, dwa lub trzy wężyki.

¹⁶⁶ Zob. O p a l i ń s k a, *op.cit.*, s. 96, poz. 9.

¹⁶⁷ Ł. K r z y w k a, *Portrety w stroju polskim od końca XVIII do początku XX wieku*, „*Studia Muzealne*”, 14, 1984, s. 66–79, tu: 70.

¹⁶⁸ W Muzeach Narodowych w Poznaniu (z parą epoletów), Krakowie i Warszawie oraz w Muzeum Okręgowym w Lesznie; część z nich wymienia M a i s e l, *op.cit.*, s. 209; tenże autor wzmiankuje jeden epolet od munduru w zbiorach w Muzeum w Śremie.

¹⁶⁹ Wszystkie wspomniane portrety w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu, zob. S u c h o c k a, *op.cit.*, s. 64, poz. 286, s. 286, poz. 1711; s. 302, poz. 1832; M. P a w l a c z y k, *Portrety Raczyńskich. Przyczynek do dziejów rodziny i jej kolekcji*, „*Studia Muzealne*”, 14, 1984, s. 81–128, s. 113, poz. 85. Zerboni di Sposetti podpisywał w imieniu króla cytowane wyżej zarządzenia dotyczące mundurów.

MUNDURY SZKOLNE I UNIWERSYTECKIE W KRÓLESTWIE POLSKIM, NA ZIEMIACH ZABRANYCH I W RZECZYPOSPOLITEJ KRAKOWSKIEJ

Rozległe, słabo zbadane zjawisko to mundury szkolne i uniwersyteckie, obowiązujące zarówno uczniów, jak wykładowców, używane w różnych częściach podzielonej Rzeczypospolitej. Po utworzeniu Uniwersytetu Warszawskiego w 1816 r. profesorowie początkowo nosili mundury obywatelskie według wzoru z roku 1809. Reskrytem carskim z 26 maja 1821 r. wprowadzono odrębne mundury dla Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, łącznie z podlegającymi jej Uniwersytetem i innymi szkołami w Królestwie. Główną część składową uniformu stanowił frak z sukna szafirowego z haftami, których okazałość wskazywała jedną z ośmiu klas służbowych (il. 62, 63), a barwa – przynależność do wydziału administracyjnego (srebro) lub naukowego (biel). Główny motyw dekoracyjny stanowiły gałazki zbliżone do laurowych (w nieco odmiennej stylizacji dla każdego z wydziałów). Strój dopełniały białe spodnie do kolan, kapelusz stosowany oraz „szpada w formie zwyczajnej jak u piechoty z rękojeścią i ławką białą metalową”¹⁷⁰ (il. 64, 65). „Służba inspektorska, czyli policyjno-szkolna miała haft [...] jedwabny, ale żółty i żółte guziki”¹⁷¹. Około roku 1828 wprowadzono dla Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (a więc także dla profesorów uniwersytetu i nauczycieli gimnazjalnych) wicemundur, którego głównym elementem był granatowy frak z szafirowym kołnierzem i mankietami¹⁷². Frak w takich barwach z guzikami z herbem Królestwa Polskiego znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie.

„Mundur uczeni [...] był surdut lub frak niebieski, a cechą akademików galonik bawelniany biały dubeltowy, otaczający kołnierz i mankiety”¹⁷³. O wadze, jaką przywiązywano wówczas do tych spraw, świadczy zapis Tymoteusza Lipińskiego, zgodnie z którym Mikołaj I w 1830 r. odwiedził konwikt pijarski na Żoliborzu i „zlecił niektóre odmiany w ubiorach mundurowych, dla wygody i porządku korzystne”¹⁷⁴. Skądinąd wiadomo, że „konwiktorowie” pijarscy nosili mundury odmienne od innych szkół – granatowe fraki z białymi kołnierzami, które car nakazał zastąpić jednorzędowymi kurtkami¹⁷⁵. Mundur uniwersytecki zniknął wraz z likwidacją uczelni po powstaniu listopadowym. Brak dokumentacji obrazowej w postaci portretów profesorskich, nie zachował się też ani jeden egzemplarz galowego fraka¹⁷⁶.

¹⁷⁰ „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem”, 1824, s. III-IX; J. Bieliński, *Królewski Uniwersytet Warszawski 1816-1831*, t. 1, Warszawa 1907, s. 406-407.

¹⁷¹ *Krótką wiadomość o mundurach cywilnych w Królestwie przed rokiem 1831*, AGAD, III Rada Stanu, sygn. 36, s. 3.

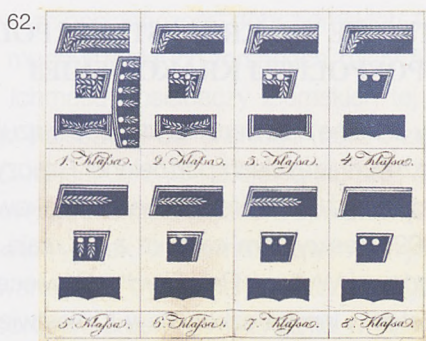
¹⁷² *Ibidem*, s. 4.

¹⁷³ T. J. C h a m s k i, *Krótki opis lat upłynionych*, oprac. R. Bielecki, Warszawa 1989, s. 380.

¹⁷⁴ L i p i ń s k i, *op.cit.*, s. 191.

¹⁷⁵ *Krótką wiadomość o mundurach cywilnych w Królestwie przed rokiem 1831*, AGAD, III Rada Stanu, sygn. 36, s. 4.

¹⁷⁶ Mundury I i II klasy oraz wzory haftów figurują na rycinach w „Roczniku Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem”, 1824. W roku 2013 wykonano rekonstrukcję munduru rektora, który trafił do zbiorów Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego (autorka Anna Moryto); największą trudność sprawiał wzór haftu; zob. <http://www.muzeum.uw.edu.pl/2013/06/12/histeryczne-mundury-universytetu-warszawskiego/>; www.strojezpasja.pl (dostęp 14 II 2017). Dążąc do rekonstrukcji munduru rektorskiego, w rzeczywistości odtworzono strój ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego, ze srebrnymi haftami. Błąd powstał zapewne w wyniku zawierzenia cytowanej wyżej pracy Bielińskiego, który pominął rozróżnienie barw haftów mundurów wydziałów administracyjnego i naukowego.

62. Wzory dystynkcji do mundurów Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego, wydział administracyjny, według „Rocznika Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem”, 1824 / Patterns for insignia for the uniforms of the Ministry of Public Education in the Kingdom of Poland, administration department, after ‘Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem’, 1824

63. Wzory dystynkcji do mundurów Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego, wydział naukowy, według „Rocznika Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem”, 1824 / Patterns for insignia for the uniforms of the Ministry of Public Education in the Kingdom of Poland, academic department, after ‘Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem’, 1824

64. Mundur Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego, klasa I, według „Rocznika Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem”, 1824 / Uniform of the Ministry of Public Education in the Kingdom of Poland, class I, after ‘Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem’, 1824

65. Mundur Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego, klasa II, według „Rocznika Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem”, 1824 / Uniform of the Ministry of Public Education in the Kingdom of Poland, class II, after ‘Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem’, 1824

66.

67.

68.

69.

66. Jan Rustem, *Jan Śniadecki w mundurze wileńskiego okręgu szkolnego*, ok. 1815, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz / Jan Rustem, *Jan Śniadecki in the uniform of the Vilnius School District*, c. 1815, Royal Castle in Warsaw – Museum. Photo Andrzej Ring, Lech Sandzewicz

67. Antoni Malczewski (?), *Portret młodzieńca w mundurze wileńskiego okręgu szkolnego 1806–1831 (1810–1826?)*, Muzeum Sztuki Litewskiej w Wilnie / Antoni Malczewski (?), *Portrait of a Young Man in the uniform of the Vilnius School District 1806–1831 (1810–1826?)*, Museum of Lithuanian Art in Vilnius

68. Józef Oleszkiewicz, *Adam Jerzy Czartoryski w mundurze wileńskiego okręgu szkolnego*, 1810, Muzeum Narodowe w Wilnie / Józef Oleszkiewicz, *Prince Adam Jerzy Czartoryski in the uniform of the Vilnius School District*, 1810, National Museum in Vilnius

69. Józef Sonntag, *Sebastian Girtler w mundurze uniwersyteckim wzoru z roku 1827*, litografia, Biblioteka Narodowa / Józef Sonntag, *Sebastian Girtler in the uniform of the Jagiellonian University, 1827 pattern*, lithograph, National Library, Warsaw

„Błękitne mundurki” szkolne, uwiecznione przez Wiktora Gomulickiego¹⁷⁷, obowiązywały w Królestwie do I wojny światowej.

Dzięki doskonałemu artykułowi Urszuli Makowskiej dobrze rozpoznana jest problematyka mundurów wileńskiego okręgu szkolnego, a szczególnie wchodzącego w jego skład liceum w Krzemieńcu. Głównym elementem munduru wprowadzonego w roku 1806 był frak z granatowego sukna z szafirowym kołnierzem i mankietami. Złote hafty z motywem kłosów i liści dębowych znajdowały się – zależnie od rangi danej osoby – odpowiednio na kołnierzu, mankietach i kieszeniach, na kołnierzu i mankietach lub tylko na kołnierzu. Mundury studenckie i uczniowskie miały się obejść bez haftów. Uniformy personelu dydaktycznego i administracyjnego okręgu wpisywały się w sztywny system rang obowiązujący w Imperium Rosyjskim. Przez wprowadzenie mundurów dla uczącej się młodzieży zamierzano osiągnąć określone cele, zarówno ukierunkowane do wewnątrz tego środowiska, jak i w jego zewnętrznych kontaktach z otoczeniem. Tak więc skromny mundur miał zatrzeć różnice majątkowe występujące pomiędzy uczniami, drastycznie ujawniające się w stroju, a jednocześnie wzmacniać świadomość i dumę z przynależności do elitarnego zakładu. Na zewnątrz szkoły miał identyfikować ucznia/studenta i zapewnić mu należyty szacunek (obowiązek stałego noszenia mundurów wprowadzono w Krzemieńcu w roku 1819, po spoliczkowaniu jednego z uczniów przez miejscowego ogrodnika w wyniku banalnego zatargu), ale jednocześnie stanowił łatwo rozpoznawalny element dyscyplinujący, zarówno w potocznym, jak z czasem i w politycznym znaczeniu. W Muzeum Wojska Polskiego do II wojny światowej znajdował się oryginalny frak profesorski po Szczepanie Wyżewskim¹⁷⁸.

Omawiany mundur zyskał znaczną popularność i został odwzorowany na kilkunastu portretach, wykonanych w technice malarskiej i graficznej, ukazujących członków profesury wileńskiej oraz nauczycieli Gimnazjum Wołyńskiego¹⁷⁹ (il. 66). Niektórzy z nich portretowali się w swych uniformach jeszcze po likwidacji obydwu zakładów. Są to w większości przypadków skromne ujęcia popiersiowe, o których kolorystyce decydują barwy fraka i jego haftów. Znacznie bardziej okazały jest portret kuratora wileńskiego okręgu szkolnego Adama Jerzego Czartoryskiego (il. 68), ukazanego w całej postaci, na tle pałacowego wnętrza. Omawiany

¹⁷⁷ W. G o m u l i c k i, *Wspomnienia niebieskiego mundurka*, Kraków 1956.

¹⁷⁸ U. M a k o w s k a, *Mundury w Gimnazjum i Liceum Wołyńskim w Krzemieńcu*, w: *Ateny wołyńskie – między historią a współczesnością*, red. A. Szmyt, H. Stroński, Olsztyn–Krzemieniec 2015, s. 115–141; zob. też J. B i e l i Ń s k i, *Uniwersytet Wileński 1579–1831*, t. 1, Kraków 1899, s. 477.

¹⁷⁹ Oprócz przykładów wzmiankowanych przez Makowską (*op.cit.*, s. 133–134, 138) można wymienić wizerunki Szymona Malewskiego (mal. Józef Oleszkiewicz, ok. 1820, Muzeum Narodowe w Krakowie; zob. B l a k, M a ł k i e w i c z, W o j t a ł o w a, *op.cit.*, s. 237, poz. 647), Alojzego Capellego (mal. Jan Rustem), Jakuba Briötet (mal. Julian Karczewski), Tomasza Życkiego (kopia Andrzeja Waliniowicza według Polikarpa Jotejki; trzy ostatnie w Muzeum Sztuki Litewskiej, zob. *Jonas Rustemas – dailininkas ir pedagogas*. Kat. wyst. w Wileńskiej Galerii Obrazów, red. R. Janonienė, D. Tarandaitė, R. Adomaitienė, Vilnius 2013, s. 48, poz. II.14; s. 204, poz. VIII.58, s. 206, poz. VIII.60), Jana Fryderyka Wolfganga i Norberta Jurgiewicza (obydwa mal. Polikarp Jotejko, Litewskie Muzeum Narodowe) oraz Jeana de la Veriere Pinabela (przypisany Janowi Rustemowi, Muzeum Historyczne w Moskwie; zob. N. M i z e r n i u k - R o t k i e w i c z, *Muzeum Starożytności w Wilnie. Historia i rekonstrukcja zbiorów malarstwa i grafiki*, Warszawa–Toruń 2016, s. 186–188). Ponadto istnieją graficzne wizerunki Gotfryda Ernesta Groddecka (miedzioryt, ryt. Mikołaj Podoliński według Jana Rustema) i wspomnianego wyżej J.F. Wolfganga (litografia Antoniego Jankiewicza); obydwu zob. *Jonas Rustemas...*, s. 63, poz. II.30, s. 217, poz. VIII.77.

mundur występuje też na większości przykładów bogatej ikonografii Tadeusza Czackiego, choć stosunkowo często jego szczegóły ukazywano w daleko idącym uproszczeniu¹⁸⁰.

Urszula Makowska odnalazła nawet wizerunki umundurowanych uczniów Liceum Krzemienieckiego (Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie i Muzeum Krajoznawcze w Krzemieńcu). Intrygującym uzupełnieniem jest tu akwarela, typowe dziełko zdolnego i nieźle wykształconego amatora, sygnowana A. *Malczewski* (il. 67). Czyżbyśmy więc mieli do czynienia z wizerunkiem krzemienieckiego kolegi autorstwa romantycznego poety?¹⁸¹

Wszystko wskazuje, że przez ponad 10 lat istnienia Rzeczypospolitej Krakowskiej profesowie Uniwersytetu Jagiellońskiego używali munduru obywatelskiego z roku 1809, który widzimy na portrecie Walentego Litwińskiego, rektora w latach 1814–1821 (il. 48). 23 kwietnia 1827 r. kurator generalny zakładów naukowych Józef Zatuski przesłał do Senatu Rządzącego projekt wprowadzenia specjalnych mundurów profesorów i studentów Uniwersytetu oraz liceów św. Anny i św. Barbary¹⁸². 6 czerwca tegoż roku Senat przyjął projekt „z małemi bardzo zmianami” i zatwierdzoną wersję przepisów przekazał kuratorowi¹⁸³. Zatuski wprowadził nowe przepisy zarządzeniem z 27 czerwca 1827 r., a 28 października 1828 r. wezwano profesorów do sprawienia sobie uniformów w terminie do 1 stycznia 1829¹⁸⁴. Mundur profesorów i urzędników szkolnictwa miał być „taki sam jak dotąd używany obywatelski [...] z dodatkiem tylko na kołnierzu i na wylogach wyhaftowanej złotem gałązki oliwy”. Profesorowie Uniwersytetu i prorektorzy (dyrektorzy) liceów mieli prawo do dwóch takich gałązek, a profesorowie liceów i urzędnicy – do jednej. Dla rektora przewidziano dodatkowo haft w postaci skrzyżowanych beret oraz czarny plumaż na kapeluszu stosowanym. Guziki miały być złote z herbem Uniwersytetu, spodnie białe, do tego kapelusz stosowany i szpada. Dla uczniów liceów i „audytorów” Uniwersytetu przewidziano fraki granatowe lub ciemnoszaraczkowe surduty z kołnierzami ozdobionymi gałązkami oliwnymi („różdkami”) wyściętymi z białego sukna, pojedynczymi u licealistów, podwójnymi u słuchaczy uniwersyteckich¹⁸⁵.

¹⁸⁰ Makowska zwraca uwagę, że na portrecie Czackiego autorstwa Józefa Pitschmanna (Zamek Królewski w Warszawie) hafty na mankietach uniformu są bardzo skromne, co jak się wydaje, nie odpowiadało jego wysokiej randze tajnego radcy i wizytatora; M a k o w s k a, *op.cit.*, s. 133.

¹⁸¹ Szerzej na ten temat zob. J.K. O s t r o w s k i, *Akwarela ręki Antoniego Malczewskiego?*, w: *Loci non-communes. Księga jubileuszowa profesor Marii Korytowskiej*, Kraków 2017, s. 259–263.

¹⁸² Pismo J. Zaluskiego zawierające projekt przepisów mundurowych, 23 IV 1827, ANK, sygn. WMK V-7, s. 373–376.

¹⁸³ Skróć protokołu uchwały Senatu, ANK, sygn. WMK IV 14, s. 336; uchwała Senatu Rządzącego nr 1841, 6 VI 1827, Archiwum UJ, sygn. S I 544, s. nlb.

¹⁸⁴ Zarządzenie kuratora z 27 VI 1827 oraz zarządzenie kuratora podpisane przez rektora S. Girtlera z 28 X 1828, Archiwum UJ, sygn. S I 544, s. nlb. Przepisy dotyczące mundurów uczniowskich opublikowano w: *Programma popisów rocznych uczniów obydwóch liceów krakowskich S. Anny i S. Barbary...*, Kraków 1828, s. nlb. – gdzie wkraść się błąd drukarski w dacie uchwały Senatu Rządzącego nr 1841 (6 VI 1828 zamiast 6 VI 1827). Zob. też S. W a c h h o l z, *Rzeczpospolita Krakowska. Okres 1815 do 1830*, Kraków 1957, s. 219, 252 (tu przedstawiona chronologia aktów prawnych dotyczących uniformów); K. M r o z o w s k a, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1795–1850*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765–1850*, t. 2, cz. 1, red. K. Opatek, Kraków 1965, s. 61–239, tu: 162; K. S t o p k a, *Uniwersytet Jagielloński w Wolnym Mieście Krakowie (1815–1846)*, w: *Wolne miasto Kraków 1815–1846. Ludzie – wydarzenia – tradycja*, red. P. Hapanowicz, M. Jabłoński, Kraków 2015, s. 70–83, tu: 73.

¹⁸⁵ Opis zawarty w uchwale nr 1841 uzupełnia Kazimierz Girtler – absolwent wydziału prawa, syn rektora i urzędnik zatrudniony w kancelarii uniwersyteckiej; K. G i r t l e r, *Opowiadania*, t. 1, *Pamiętniki z lat 1803–1831*, oprac. Z. Jabłoński, Kraków 1971, s. 364; Antoni Karbowski opisuje tylko mundury uczniów i studentów. Informacji na temat mundurów profesorskich nie udało mu się odnaleźć, sugeruje jednak, że jako takie służyły mundury obywatelskie; jest

70.

71.

72.

70. Student Uniwersytetu Jagiellońskiego w surducie mundurowym wzoru z roku 1827, Archiwum UJ / Student of the Jagiellonian University in the uniform's frock coat, 1827 pattern, Archives of the Jagiellonian University, Kraków

71. Uczeń liceum w surducie mundurowym wzoru z roku 1827, Archiwum UJ / Lyceum student in a frock coat uniform, 1827 Pattern, Archives of the Jagiellonian University, Kraków

72. Jan Wojnarowski, Uczeń liceum św. Anny we fraku mundurowym wzoru z roku 1827, Archiwum Narodowe w Krakowie / Jan Wojnarowski, Student at St. Anne's Lyceum in a tailcoat uniform, 1827 pattern, National Archives in Kraków

73.

74.

73. Jan Wojnarowski, Profesor liceum w mundurze wzoru z roku 1827, Archiwum Narodowe w Krakowie / Jan Wojnarowski, Lyceum professor in a uniform, 1827 pattern, National Archives in Kraków

74. Kopia według Jana Wojnarowskiego (?), Profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego w mundurze wzoru z roku 1827, Biblioteka Narodowa / Copy after Jan Wojnarowski (?), Professor of the Jagiellonian University in a uniform, 1827 pattern, National Library, Warsaw

Kurator zakładów naukowych (przejściowo także rektor UJ) Józef Zaluski pragnął do profesorskiego fraka dodać oficerskie szlify. Rektorowi miały przysługiwać dystynkcje pułkownika. Do tak daleko idącej militarystyki wyglądu ciała profesorskiego ostatecznie nie doszło¹⁸⁶.

W Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego zachowały się bogate materiały dotyczące wprowadzenia mundurów, wykonywania przynależnych do nich akcesoriów oraz egzekwowania obowiązku ich noszenia przez uczniów i studentów (był to istotny element dyscyplinowania młodzieży). Stemple do wybijania guzików (według osobnych wzorów dla Uniwersytetu i obydwu liceów) wytoczył i wyrył „pieczętarz” Herchel Felfried. Guziki wybijano w warsztatach Jana Schäfera i Aszera Wappensteina. Ten ostatni wycinał także sukienne „rózdzki” przeznaczone na kołnierze mundurów uczniowskich¹⁸⁷.

to prawdą w odniesieniu do okresu sprzed podjęcia uchwały nr 1841; A. K a r b o w i a k, *Ubiorcy profesorów i uczniów w Uniwersytecie Jagiellońskim w związku z współczesnymi zwyczajami (1364–1889)*, Kraków 1889, s. 87–89.

¹⁸⁶ Girtler, *op.cit.*, t. 1, s. 406.

¹⁸⁷ Umowy z J. Schäferem, 26 XI 1827, i H. Felfriedem, 13 II 1828, oraz rozliczenia z płatności za akcesoria i ich sprzedaży, Archiwum UJ, sygn. S I 544, s. nlb. Osobny fascykuł dotyczy „maszyny męskiej do robienia

Profesura krakowska, w przeciwieństwie do wileńskiej, bez entuzjazmu przyjęła przypisany jej mundur. Można wskazać za ledwie jeden, bardzo skromny, ukazujący go przykład – litografowany wizerunek Sebastiana Girtlera (1767–1833; rektor w latach 1821–1823 i 1826–1831), autorstwa Józefa Sonntaga (il. 69). Zestawienie podobizny Girtlera z portretem jego poprzednika Walentego Litwińskiego (il. 48) ilustruje podobieństwa i różnice pomiędzy mundurami obywatelskim z roku 1809 i uniwersyteckim z roku 1827.

Lukę w materiale ikonograficznym częściowo wypełniają akwarelowe przedstawienia figur profesorów i uczniów w mundurach z roku 1827. W Archiwum UJ znajdują się wizerunki ucznia liceum i „audytora” uniwersyteckiego w mundurowych surdutach i okrągłych czapkach z daszkiem (il. 70, 71). Były to zapewne projekty ilustrujące przepisy zawarte w uchwale roku 1827 r., a być może odwrotnie – stanowiące materiał ułatwiający jej sformułowanie. Na tę drugą możliwość zdają się wskazywać alternatywne projekty mundurów studenckiego i profesorskiego, w których hafty i aplikacje zastąpiono prostymi złotymi galonami¹⁸⁸. Archiwum Narodowe w Krakowie przechowuje akwarele Jana Wojnarowskiego z roku 1828, ukazujące ucznia liceum św. Anny oraz profesora licealnego (il. 72, 73). Na drugiej z nich, niezgodnie z przepisami, figuruje frak z wyłogami granatowymi i białymi haftami (zamiast czerwieni i złota)¹⁸⁹. Identyczne ujęcie przy pewnych różnicach w wykonaniu (kopia według Wojnarowskiego?) prezentuje wizerunek profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego ze zbiorów Biblioteki Narodowej (il. 74), w pełni zgodny z uchwałą nr 1841¹⁹⁰.

Po włączeniu Krakowa do Austrii profesorom Uniwersytetu Jagiellońskiego starano się narzucić typ mundurów używanych w całym cesarstwie¹⁹¹. W czasie wizyty Franciszka Józefa w Krakowie w roku 1851 profesorowie uzyskali wprawdzie zgodę na wystąpienie w togach, jednakże „wkrótce po wyjeździe cesarza nakazano zmienić togi na mundury”¹⁹². Także i ta wersja uniformizacji strojów uniwersyteckich nie znalazła szerszego odbicia w ikonografii. Mundurki gimnazjalne wprowadzono w Galicji dopiero w roku 1894¹⁹³.

---

guzików”. Aszer (Antoni) Wappenstein, działający w Krakowie i Wiedniu grawer i producent guzików, jest notowany w literaturze (J. I. K r a s z e w s k i, *Ikonotheka. Zbiór notat o sztuce i artystach w Polsce*, Wilno 1858, s. 24; A. G r a b o w s k i, *Wspomnienia*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1909, t. 2, s. 146), a sygnowane przez niego guziki z herbem Uniwersytetu Jagiellońskiego figurują na specjalistycznym forum kolekcjonerskim; zob. http://buttonarium.eu/kolekcja?szuk_wytworca=555 (dostęp 10 VII 2017). Guzik od munduru liceum św. Barbary znajduje się w Archiwum UJ, sygn. S I 544, przyklejony lakiem do jednego z dokumentów.

¹⁸⁸ Archiwum UJ, sygn. S I 544, s. nlb.

¹⁸⁹ ANK, Zbiór Ambrożego Grabowskiego, nr 29-671-339; 29-671-340.

¹⁹⁰ BN, sygn. R. 411; akwarela jest błędnie oznaczona datą 1826.

¹⁹¹ Urzędników austriackich umundurowano w 1849 r., zob. *Uniformirungs-Vorschrift für Staatsbeamte*, Wien 1849; M. K a r g ó l, „W mundurze i mundurku”. *Ubiony grup zawodowych i środowiskowych w Galicji w latach 1850–1918 w kontekście społecznym i politycznym*, w: *Ciało, strój, biżuteria w kontekście przemian kulturowych, społecznych i politycznych XIX wieku. Materiały konferencji zorganizowanej przez Zakład Historii Sztuki Wydziału Artystycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w dniach 20–21 października 2014*, t. 1, red. E. Letkiewicz, Lublin 2015, s. 175–196, tu: 187.

¹⁹² K o p f f, *op.cit.*, s. 142–143; S. G r o d z i s k i, *Franciszek Józef I*, Wrocław 1990, s. 81; F. Z i e j k a, *O geografii, poezji i... togach*, w: *Geografia na Uniwersytecie Jagiellońskim 1849–1999*, t. 5, Kraków 2000, s. 49–52, tu: 51–52; autor omawia wydarzenie stosunkowo szeroko, podkreślając, że togi uniwersyteckie wywołały niezadowolony cesarza jako manifestacja niechęci do mundurów austriackich, co przyczyniło się do utraty katedr przez Wincentego Pola i trzech innych profesorów.

¹⁹³ K a r g ó l, *op.cit.*, s. 182.

KONKLUZJA

Z przedstawionego wyżej materiału wynika, że mundury cywilne odgrywały istotną rolę w życiu społeczno-politycznym w końcowej fazie istnienia I Rzeczypospolitej, a po rozbiorach apogeum ich rozwoju nastąpiło pod koniec 1. tercji XIX stulecia. Sytuacja przedstawiała się różnie w różnych częściach podzielonego kraju, ale wyraźne cechy swoiste i akcenty polskie występowały wówczas w mundurach używanych w Królestwie Polskim, Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji. Po powstaniu listopadowym likwidacja Sejmu i Senatu, uniwersytetów w Warszawie i Wilnie oraz całego polskiego szkolnictwa na ziemiach zabranych zniszczyła większość tych odrębności w zaborze rosyjskim. System mundurowy wprowadzony w Królestwie w roku 1836 praktycznie nie różnił się od obowiązującego w Rosji. Zakończenie działalności Stanów Galicyjskich i włączenie Rzeczypospolitej Krakowskiej do Austrii oznaczało odejście w niepaamięć tamtejszych mundurów zachowujących, przynajmniej częściowo, polską tradycję. Systemy uniformów cywilnych wszystkich trzech mocarstw zaborczych funkcjonowały nadal, ale nie zawierały już akcentów polskich (z wyjątkiem oficjalnego dopuszczenia stroju polskiego na dworze wiedeńskim, gdzie jednak nie stworzono jego mundurowego wzoru). Omawiane zjawisko w swej tradycyjnej formie ostatecznie przestało istnieć w wyniku głębokich zmian, które przyniosła I wojna światowa, trzeba jednak pamiętać, że odrodzona Polska wprowadziła haftowane fraki dla dyplomatów. Mundury cywilne oczywiście są nadal używane i stanowią wyróżnik różnego rodzaju służb, organizacji, a ostatnio także mnożących się bractw i zakonów „rycerskich”. Ich wygląd i sposób używania rzadko nawiązują do dawnych tradycji, a w przypadkach gdy takie próby są podejmowane, zazwyczaj prowadzą do efektów groteskowych.

STRESZCZENIE

Przedmiotem studium są tzw. mundury cywilne w XVIII-wiecznej Polsce oraz na ziemiach polskich pod zaborami w XIX w. Za czasów I Rzeczypospolitej spotykamy trzy typy takich mundurów: orderowe, wojewódzkie i przyjacielskie. Pierwsze z nich w dniach świąt orderowych nosili kawalerowie orderów Orła Białego (ustanowionego w roku 1705; biały żupan i czerwony kontusz) i Świętego Stanisława (ustanowionego w roku 1765; czerwony żupan lub kamizelka i biały kontusz lub frak). Mundury wojewódzkie, przeznaczone dla całej szlachty, w wersji polskiej (żupan i kontusz) i cudzoziemskiej (frak i kamizelka) wprowadzono w roku 1776, dążąc do ograniczenia nadmiernego zbytku w strojach. W 1791 r. własne mundury otrzymał także stan mieszczański. Mundury przyjacielskie stanowiły manifestację solidarności z konkretnym politykiem.

W okresie Księstwa Warszawskiego (1807–1813) ustanowiono dwa mundury cywilne: przysługujące członkom Komisji Rządzącej oraz wszystkim obywatelom. Te ostatnie, wprowadzone w roku 1809, utrzymane w barwach narodowych, istniejące w wersjach polskiej (biały żupan i granatowy kontusz) i francuskiej (frak i kamizelka w analogicznych barwach) z kołnierzeniami i mankietami amarantowymi, w wersji urzędniczej ze srebrnymi haftami – traktowano przez lata jako znak patriotyzmu i stosowano z drobnymi modyfikacjami w Królestwie Polskim, Rzeczypospolitej Krakowskiej i Wielkim Księstwie Poznańskim.

Wprowadzone w roku 1829 mundury senatorów Królestwa Polskiego – amarantowe z bogatymi srebrnymi haftami (obok fraków, przynajmniej teoretycznie, dopuszczono także kontusze) – zostały użyte w zasadzie tylko raz, w czasie sesji sejmowej w roku 1830. Powstanie listopadowe oraz likwidacja Sejmu i Senatu Królestwa zamknęły ich historię. W latach 1836 oraz 1855–1856 wprowadzono nowe szczegółowe przepisy dotyczące umundurowania różnych służb, ściśle wzorowane na rosyjskich.

Członkowie władz Rzeczypospolitej Krakowskiej preferowali mundury obywatelskie z roku 1809, a niechętnie odnieśli się do ustanowionych w roku 1816 mundurów lokalnych (uniformy dla członków Senatu Rządzącego, urzędników i obywateli, wzorowane na mundurze z roku 1809, ale ze złotymi haftami z motywami liści dębowych i laurowych). W Galicji zaś w latach 1817–1845 funkcjonowały mundury dla członków Stanów, czyli quasi-parlamentu regionalnego. Przejawem pewnego liberalizmu było dopuszczenie, obok niemieckiego fraka, munduru o kroju polskim. Zróznicowano przy tym mundury polowe (fraki i kontusze granatowe z czerwonymi wylogami) oraz galowe (fraki i kontusze – czerwone z granatowymi wylogami i bogatymi złotymi haftami). Wszystkie typy mundurów były ponadto ozdobione złotymi oficerskimi epoletami z herbem prowincji. W roku 1817 w Wielkim Księstwie Poznańskim w miejsce munduru obywatelskiego z roku 1809 wprowadzono lokalny mundur Stanów Krajowych, różniący się od niego w zasadzie jedynie motywami dekoracji haftowanej oraz godłami prowincji na guzikach i srebrnych epoletach.

Autor porusza także zagadnienie mundurów szkolnych i uniwersyteckich w różnych częściach podzielonego kraju. W Królestwie Polskim były to: mundury profesorskie i studenckie (1821–1831; dla profesury szafirowe fraki ze srebrnymi lub białymi haftami) oraz niebieskie mundurki uczniów szkół średnich (obowiązywały do I wojny światowej); w Wileńskim Okręgu Szkolnym (od 1806) zaś: mundury profesorskie (granatowe fraki z szafirowymi wylogami i złotymi haftami w liście dębu) oraz analogiczne, ale niehaftowane uniformy uczniów i studentów. W Rzeczypospolitej Krakowskiej w roku 1827 ustanowiono mundury dla profesorów (wzorowane na mundurach obywatelskich z roku 1809 – różnicę stanowił jedynie złoty haft z motywem liści laurowych) oraz studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego i uczniów dwóch tamtejszych szkół średnich.

Likwidacja autonomii Królestwa Polskiego i Wileńskiego Okręgu Szkolnego w roku 1831, likwidacja Stanów Galicyjskich oraz włączenie Rzeczypospolitej Krakowskiej do Austrii w roku 1848 sprawiły, że polskie akcenty w mundurach cywilnych przestały istnieć.

StOwa KLUCZOWE: mundury cywilne, I Rzeczypospolita, Księstwo Warszawskie, Królestwo Polskie, Rzeczypospolita Krakowska, Galicja, Wielkie Księstwo Poznańskie

SUMMARY

CIVILIAN UNIFORMS IN POLAND IN THE EIGHTEENTH TO NINETEENTH CENTURIES:
A STUDY OF FORMER COSTUME, CUSTOMS AND THE ART OF THE PORTRAIT

This study focuses on civilian uniforms worn in eighteenth-century Poland and in the partitioned Polish territories in the nineteenth century. In the Polish-Lithuanian Commonwealth, there were three types of civilian uniforms: order uniforms, voivodeship uniforms, and 'friendship uniforms'. The first were worn by the knights of the order of the White Eagle (established in 1705; a white *żupan* and red *kontusz*) and the Order of Saint Stanislaus (established in 1765; a red *żupan* or waistcoat and white *kontusz* or tailcoat) on the orders' ceremonial days. Voivodeship uniforms were intended for all noblemen (*szlachta*). They existed in two versions: Polish (*żupan* and *kontusz*) and Western (tailcoat and waistcoat), introduced in 1776 to reign in sartorial excess. In 1791 burghers got their own uniforms as well. Friendship uniforms were worn to manifest support for a particular politician.

During the period of the Duchy of Warsaw (1807–1813), two civilian uniforms were established: those that members of government were entitled to wear, and a uniform for all citizens. The latter, introduced in 1809, were maintained in the national colours and existed in a Polish version (a white *żupan* and navy blue *kontusz*) and a French version (tailcoat and waistcoat in analogous colours; collars and cuffs for both versions in amaranth, with silver embroidery for civil servants)—and for many years were treated as a sign of patriotism and continued to be used, with minor modifications, in the Kingdom of Poland, the Republic of Kraków (Free City of Kraków), and in the Grand Duchy of Poznań.

The uniforms for the Senators of the Kingdom of Poland, introduced in 1829, were amaranth with rich silver embroidery (in theory, the *kontusz* could be worn instead of the tailcoat). They were only worn once during the Sejm (Parliament) session of 1830. The November Uprising and the dissolution of the Sejm and Senate of the Kingdom of Poland put an end to their history. In 1836, and subsequently in 1855–1856, new, detailed regulations on the uniforms for different services were introduced, strictly modelled on the Russian ones.

Members of the government of the Republic of Kraków (1815–1848) preferred the uniforms from 1809 to the local uniforms established in 1816 (uniforms for members of the Senate, civil servants, and ordinary citizens modelled on the citizen's uniform of 1809, but with oak and laurel leaf motifs embroidered in gold). In Galicia, from 1817 to 1845, there were also uniforms for members of the Galician Parliament (*Ständen des Königreiches Galizien und Lodomerien*), a regional, quasi-parliamentary body. A sign of a certain measure of liberality was the admission of a uniform in the Polish style alongside the German tailcoat. In addition, there were different field (a navy blue tailcoat or *kontusz* with red lapels) and full dress (a red tailcoat or *kontusz* with navy blue lapels with rich embroidery) versions. All of the different types of uniforms also had gold officers epaulettes with the coat of arms of the province. In 1817, in the Duchy of Poznań, the 1809 citizen's uniform was replaced by the local *landständische* uniform, which in fact only differed from the uniform it replaced in its embroidered motifs, buttons with the arms of the province, and silver epaulettes.

The author also turns his attention to school and university uniforms in different regions of the partitioned country. In the Kingdom of Poland these included uniforms for professors and students (1821–1831, for the professors—sapphire tailcoats with silver or white embroidery), as well as blue uniforms for pupils of secondary schools (in use until World War I). In the Vilnius School District (from 1806) there were: professors' uniforms (navy blue tailcoats with sapphire lapels and embroidered gold oak leaves) and similar uniforms without embroidery for pupils and students. In the Republic of Kraków in 1827, a uniform was established for the professors of the Jagiellonian University (modelled on the citizen's uniforms of 1809, differing only in the gold embroidery with laurel leaf motifs) as well as for the University students, and for two Kraków secondary schools.

The suppression of the autonomy of the Kingdom of Poland and the Vilnius School District in 1831, the dissolution of the Galician Parliament and the incorporation of the Republic of Kraków into Austria in 1848, spelled the disappearance of Polish accents from civilian uniforms.

KEYWORDS: official civilian uniforms, Polish-Lithuanian Commonwealth, Duchy of Warsaw, Polish Kingdom, Free City of Kraków, Galicia, Grand Duchy of Poznań

S.-P.J.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych

Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 9.

Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, księgi kancelaryjne, sygn. 33; akta spraw sygn. 7.

I Rada Stanu, sygn. 160.

II Rada Stanu, sygn. 185.

III Rada Stanu, sygn. 36.

Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 243.

Archiwum Zamoyskich, sygn. 91.

Archiwum Narodowe w Krakowie

sygn. WMK-V-7 ANK; WMK IV 14; WMK VI-54.

Zbiór Ambrożego Grabowskiego, nr 29-671-339; 29-671-340.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. S I 544.

Biblioteka XX. Czartoryskich, rkps 6281, 13358.

Biblioteka Narodowa, rys. R. 18737-1; R. 18738-1; R. 18739-1; R. 18741-1.

Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiory ikonograficzne i fotograficzne, DI 3398; DI 30773/1; DI 30753/2.

PRASA I WYDAWNICTWA CIĄGŁE

„Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Posen”, 1817, nr 52 (30 XII).

„Dziennik Praw”, 19, 1836.

„Dziennik Praw”, 49, 1855.

„Gazeta Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, 1809, nr 9 (31 I).

„Gazeta Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, 1809, nr 18 (14 II).

„Gazeta Lwowska”, 1817, nr 77 (14 V).

„Gazeta Lwowska”, 1817, nr 146 (11 IX).

„Gazeta Warszawska”, 1787, nr 51 (2 VI).

„Gazeta Warszawska”, 1809, dodatek do numeru 9 (31 I).

„Gazeta Warszawska”, 1809, nr 10 (4 II).

„Gazeta Warszawska”, 1820, nr 40 (26 IV).

- „Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego”, 1818, nr 44 (3 VI).
 „Kurier Warszawski”, 1830, nr 143 (22 V).
 „Pamiętnik Górnictwa i Hutnictwa”, 1, 1830.
 „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem”, 1824.
 „Sylwan”, 2, 1821.

INNE ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Bogdanowicz-Rosco M., *Wspomnienia*, wyd. J. Gintel, Kraków 1959.
 Bukar S., *Pamiętniki [...] z rękopisu po raz pierwszy ogłoszone*, wyd. J.I. Kraszewski, Drezno 1871.
 Chamski T.J., *Krótki opis lat upłynionych*, oprac. R. Bielecki, Warszawa 1989.
 Chrzęszczewski A., *Pamiętniki oficjalisty Potockich z Tulczyna*, oprac. J. Piechowski, Wrocław 1976.
 Girtler K., *Opowiadania*, t. 1, *Pamiętniki z lat 1803–1831*, oprac. Z. Jabłoński, Kraków 1971.
 Golejewski H., *Pamiętnik*, wyd. I. Homola, B. Łopuszański, J. Skowrońska, Kraków 1971.
 Gomulicki W., *Wspomnienia niebieskiego mundurka*, Kraków 1956.
 Grabowski A., *Wspomnienia*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1909.
 Jabłonowski L., *Pamiętniki*, oprac. K. Lewicki, Kraków 1963.
 Jezierski F.S., *Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrane i stosownemi do rzeczy uwagami objaśnione*, Warszawa 1791.
 Kaczkowski Z., *Mój pamiętnik z lat 1833-1843*, Lwów 1907.
 Kicka N., *Pamiętniki*, wyd. J. Dutkiewicz, T. Szafranski, Warszawa 1972.
 Kitowicz J., *Pamiętniki czyli historia polska*, oprac. P. Matuszewska, Z. Lewinówna, Warszawa 1971.
 Kopff W., *Wspomnienia z ostatnich lat Rzeczypospolitej Krakowskiej*, Kraków 1906.
 Koźmian K., *Pamiętniki*, Wrocław 1972.
 Krasieński J., *Ze wspomnień Józefa hr. Krasieńskiego 1783–1841*, „Biblioteka Warszawska”, 1912, 2, s. 409–448.
 Lipiński T., *Zapiski z lat 1825–1831*, wyd. K. Bartoszewicz, Kraków 1883.
 Łoś J., *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancernernej...*, oprac. R. Śreniawa-Szypkowski, Warszawa 2000.
Mundury wszelkich władz Królestwa Polskiego stosownie do dekretu Najjaśniejszego Pana z dnia 11/23 maja 1836 roku, [b.m.dr.] 1836.
 Niemcewicz J.U., *Pamiętniki czasów moich*, wyd. J. Dihm, Warszawa 1957.
 Niemcewicz J.U., *Pamiętniki z 1830–1831 roku*, wyd. M.A. Kurpiel, Kraków 1909.
 Ochocki J.D., *Pamiętniki*, Warszawa [1910].
Opis żałobnego obchodu po wiekopomnej pamięci Najjaśniejszym Aleksandrze I, Cesarzu Wszech Rosyi, Królu Polskim..., Warszawa 1829.
 Ostrowski A., *Żywoć Tomasza Ostrowskiego...*, t. 2, Paryż 1840.
Pomniki prawa Rzeczypospolitej Krakowskiej 1815–1818, wyd. W. Tokarz, t. 1, Kraków 1932.
 Prek F.K., *Czasy i ludzie*, wyd. H. Barycz, Wrocław 1959.
Programma popisów rocznych uczniów obydwóch liceów krakowskich S. Anny i S. Barbary..., Kraków 1828.
Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego, t. 1–2, wyd. B. Pawłowski, T. Mencil, Toruń 1960–1968.
 Sapieha L., *Wspomnienia (z lat 1803 do 1863)*, wyd. B. Pawłowski, Lwów–Warszawa–Poznań [1914].
 Szokalski W.F., *Wspomnienia z przeszłości*, wyd. A. Wrzosek, t. 1, Wilno 1921.
Uniformirungs-Vorschrift für Staatsbeamte, Wien 1849.
Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej, t. 1–4, oprac. W. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, Warszawa 1964–1969.
Volumina legum, Petersburg 1859–1860 i Kraków 1889.
 Wodzicki S., *Pamiętniki*, Kraków 1888.

OPRACOWANIA

- Ajewski K., *O ubiorze sejmowym 1776–1815*, w: *Arma Virumque Cano. Profesorowi Zdzistawowi Żygułskiemu jun. w osiemdziesięciopięciolatecie urodzin*, Kraków 2006, s. 399–410.
- Askenazy S., *Książę Józef Poniatowski 1763–1813* [1905], Warszawa 1974.
- Badeni S., *Świat przedwcześniejszy*, Warszawa 1996.
- Bartkiewicz M., *Polski ubiór do 1864 roku*, Wrocław 1979.
- Biedrońska-Słotowa B., *Polski ubiór narodowy zwany kontuszowym*, Kraków 2005.
- Bieliński J., *Królewski Uniwersytet Warszawski 1816–1831*, t. 1, Warszawa 1907.
- Bieliński J., *Uniwersytet Wileński 1579–1831*, t. 1, Kraków 1899.
- Blak H., Małkiewicz B., Wojtalowa E., *Malarstwo polskie XIX wieku* [kat. zbiorów MNK], Kraków 2001.
- Chomyn I., *In propria persona. Malarzy polskich portret własny ze zbiorów Lwowskiej Galerii Obrazów*, kat. wyst., Katowice 1997.
- Chyczewska A., *Marceli Bacciarelli. Życie – twórczość – dzieła*, cz. 1–2, Poznań 1968–1970.
- Długoszevska-Nadratowska H., Królik J., *Portret szlachty mazowieckiej*, kat. wyst., Muzeum Okręgowe w Ciechanowie, Ciechanów 1993.
- Dreścik J.J., *Od zwątpiałości do najpiękniejszej otuchy. Pamiątka żałoby narodowej z 1809 roku*, w: *Bizuteria w Polsce. Materiały z VI sesji naukowej z cyklu „Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce”*, red. K. Kluczajd, Toruń 2006, s. 103–106.
- Dreścik J.J., *O kilku pamiątkach dworskich w Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”, SN, 7, 2014, s. 49–74.
- Getka-Kenig M., *Anonimowa scena koronacji cesarzowej Aleksandry na królową polski (1829–1830). Malarska wizja narodowego odrodzenia, czyli o dwóch wymiarach iluzji*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, Seria Nowa, 2 (38), 2013, s. 371–387.
- Getka-Kenig M., *Ojcowie „wskrzeszonej” ojczyzny. Senat w rzeczywistości społeczno-politycznej Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 2013.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska*, Warszawa 1900–1903.
- Gołębiowski Ł., *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykjonarza ułożone*, Warszawa 1830.
- Grodziski S., *Franciszek Józef I*, Wrocław 1990.
- Grodziski S., *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971.
- Gutkowski J., *O dworze Stanisława Augusta*, w: *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, Studia i Materiały 2, red. A. Sołtys, Z. Zielińska, Warszawa 2013, s. 363–383.
- Gutowska-Dudek K., *Portret polski. Tradycja i świadomość historyczna. Pamiątka Galerii Portretu Polskiego udostępnionej w 1963 roku w pałacu w Wilanowie*, Warszawa 2012.
- Houszka E., Łukaszewicz P., *Malarstwo polskie od baroku do modernizmu. Katalog zbiorów* [MNWr.], Wrocław 2013.
- Iwaszkiewicz J., *Zagadkowe losy obrazu Bacciarellego*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki w Wilnie”, 2, 1935, s. 222–227.
- Janczyk A., Kucia D., *Portret Hipolita Czajkowskiego (?) i wizerunki członków Stanów Galicyjskich w mundurach stanowych*, „Studia Waweliana”, 17, 2016, s. 171–188.
- Jeziorski T., Jeziorkowski A., *Mundury wojewódzkie*, Warszawa 1992.
- Jonas Rustemas – dailininkas ir pedagogas. Kat. wyst. w Wileńskiej Galerii Obrazów, red. R. Janonienė, D. Tarandaitė, R. Adomaitienė, Vilnius 2013.
- Józef Simmler 1823–1868. Katalog wystawy monograficznej, Warszawa 1979.
- Karbowiak A., *Ubiory profesorów i uczniów w Uniwersytecie Jagiellońskim w związku z współczesnymi zwyczajami (1364–1889)*, Kraków 1889.
- Kargól M., „W mundurze i mundurku”. *Ubiory grup zawodowych i środowiskowych w Galicji w latach 1850–1918 w kontekście społecznym i politycznym*, w: *Ciało, strój, bizuteria w kontekście przemian kulturowych, społecznych i politycznych XIX wieku. Materiały konferencji zorganizowanej przez*

- Zakład Historii Sztuki Wydziału Artystycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w dniach 20–21 października 2014, t. 1, red. E. Letkiewicz, Lublin 2015, s. 175–196.
- Karkocha M., *Gazeta Warszawska księdza Stefana Łuskiny o podróży Stanisława Augusta do Kaniowa w 1787 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 10, 2011, nr 2, s. 109–132.
- Karpińska M., *Senatorowie, posłowie i deputowani Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, Warszawa 2002.
- Katalog portretów osobistości polskich i w Polsce działających. Katalogi Zakładu Zbiorów Graficznych Biblioteki Narodowej. Grafika 1*, t. 5, Warszawa 1995; t. 7, Warszawa 1999.
- Kowecki J., Małachowicz H., *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1991.
- Kraszewski J.I., *Ikonotheka. Zbiór notat o sztuce i artystach w Polsce*, Wilno 1858.
- Kraszewski J.I., *Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787 podług listów Kazimierza Konstantego hrabiego de Bröl Platera starosty inflanckiego*, Wilno 1860.
- Kraszewski J.I., *Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1799. Studja do historii ducha i obyczaju*, t. 1: 1772–1787 i t. 2: 1788–1871, Poznań 1873–1874.
- Kremser W., *Niedersächsische Forstgeschichte. Eine integrierte Kulturgeschichte des nordwestdeutschen Forstwesens*, Rotenburger Schriften (Sonderband 32), Rotenburg (Wümme) 1990.
- Krzywka Ł., *Portrety w stroju polskim od końca XVIII do początku XX wieku*, „Studia Muzealne”, 14, 1984, s. 66–79.
- Kurzel-Runtscheiner M., *Vom Mantelkleid zu Staatsfrack und Waffenrock. Anfänge und Entwicklung der Ziviluniform in Österreich*, w: *Die zivile Uniform als symbolische Kommunikation. Kleidung zwischen Repräsentation, Imagination und Konsumption in Europa vom 18. bis zum 21. Jahrhundert*, red. E. Hackspiel-Mikosch, S. Haas, Stuttgart 2006, s. 81–97.
- Lileyko J., *Sejm polski. Tradycja – ikonografia – sztuka*, Warszawa 2003.
- Liszewska K., Plapis J., *Portrety osobistości i mieszkańców Warszawy w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, Warszawa 1990.
- Lulewicz H., Rachuba A., Romaniuk P.P., *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 4, *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2003.
- Łoziński B., *Galicyski sejm stanowy (1817–1845)*, Lwów 1905.
- Łoziński B., *Szkice z historii Galicji w XIX wieku*, Lwów 1913.
- Łuniński E., *Napoleon. Legiony i Księstwo Warszawskie*, Warszawa [1911].
- Maisel W., *Archeologia prawna Polski*, Warszawa 1982.
- Majewski S., *Rzut oka na historię rozwoju prawa i administracji górniczej w Polsce do powstania 1830 r.*, nadbitka z „Kalendarza Górniczo-Hutniczego”, Katowice 1939, s. 9–10.
- Makowska U., *Mundury w Gimnazjum i Liceum Wolyńskim w Krzemieńcu*, w: *Ateny wolyńskie – między historią a współczesnością*, red. A. Szmyt, H. Stroński, Olsztyn-Krzemieniec 2015, s. 115–141.
- Malarstwo polskie od XVI do początku XX wieku. Katalog*, red. S. Kozakiewicz, K. Sroczyńska, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1975.
- Mączyński R., *Skąd przybył Stanisław Kostka Potocki na uroczystość wręczenia konstytucji Księstwa Warszawskiego? – czyli o kilku wcieleniach jednego portretu*, w: *Arx felicitatis. Księga ku czci profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiątą rocznicę urodzin od przyjaciół, kolegów i współpracowników*, red. J.A. Chrościcki et al., Warszawa 2001, s. 487–497.
- Mit Galicji*. Kat. wyst. w Międzynarodowym Centrum Kultury w Krakowie, 9 października 2014–8 marca 2015 r. oraz w Wien Museum, 25 marca–30 sierpnia 2015 r., red. J. Purchla, W. Kos, Ż. Komar, M. Rydiger oraz W.M. Schwarz, Kraków 2014.
- Mizerniuk-Rotkiewicz N., *Muzeum Starożytności w Wilnie. Historia i rekonstrukcja zbiorów malarstwa i grafiki*, Warszawa–Toruń 2016.

- Możdżeń J., *Mundury wojewódzkie a renesans stroju narodowego w epoce stanisławowskiej*, „Sensus Historiae”, 4, 2011, nr 3, s. 11–31.
- Mrozowska K., *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1795–1850*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765–1850*, t. 2, cz. 1, red. K. Opalek, Kraków 1965, s. 61–239.
- Mycielski J., *Senatorzy i dostojnicy dawnej Polski*, w: T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 20, Poznań 1898, s. 139–177; t. 21, Poznań 1899, s. 69–115; t. 22, Poznań 1900, s. 147–180; t. 23, Poznań 1901, s. 113–119; t. 24, Poznań 1902, s. 129–139.
- Neue Deutsche Biographie*, t. 14, Berlin 1985.
- Nieuważny A., *My z Napoleonem*, Wrocław 1999.
- Opalińska S., *Józef Brodowski 1781–1843, malarz i rysownik starego Krakowa*, Kraków 2005.
- Orlińska-Mianowska E., *Mundury orderowe w Polsce w XVII wieku*, w: *Ubiory w Polsce. Materiały III sesji Klubu Kostiumologii i Tkaniny Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, red. A. Sieradzka, K. Turska, Warszawa 1994, s. 153–162.
- Ossowski K., *Prasa Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 2004.
- Ostrowski J.K., *Akwarela ręki Antoniego Malczewskiego?*, w: *Loci non-communes. Księga jubileuszowa profesor Marii Korytowskiej*, Kraków 2017, s. 259–263.
- Ostrowski J.K., *Pięć studiów o Piotrze Michałowskim*, Kraków 1988.
- Ostrowski J.K., Janczyk A., *Mundury Stanów Galicyjskich. Wystawa w dwustulecie ustanowienia*. Kat. wyst. prezentowanej w Zamku Królewskim na Wawelu od 31 stycznia do 30 kwietnia 2017, Kraków 2017.
- Ostrowski J.K., Petrus J.T., *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Kraków 2001.
- Pawlaczyk M., *Portrety Raczyńskich. Przyczynek do dziejów rodziny i jej kolekcji*, „Studia Muzealne”, 14, 1984, s. 81–128.
- Pawlikowski M.K., *Dzieciństwo i młodość Tadeusza Irteńskiego*, Dziekanów Leśny 2010.
- Polaczek J., *Sztuka i polityka w Księstwie Warszawskim. Dzieje, formy, treść i dziedzictwo*, Rzeszów 2005.
- Polaków portret własny*, red. M. Rostworowski, cz. 1–2, Warszawa 1983.
- Portrety osobistości polskich znajdujące się w pokojach i w galerii pałacu w Wilanowie. Katalog*, oprac. A. Chudzikowski i in., Warszawa 1967.
- Praemiando incitat. Order Świętego Stanisława 1765–1831. W 250. rocznicę powołania orderu*. Kat. wyst. w Zamku Królewskim na Wawelu, 15 września–6 grudnia 2015, red. D. Nowacki, M. Zawadzki, Warszawa–Kraków 2015.
- Praemiando incitat. Šventojo Stanislovo ordinas. Skirta 250-osioms Šventojo Stanislovo ordino įsteigimo metimėms (1765–2015)*. Kat. wyst. w Pałacu Wielkich Księżąt Litewskich w Wilnie, red. V. Dolinskas, E. Gudas, G. Skujutė, Vilnius 2016.
- Preidl W., Wójcik A.J., *Polski mundur górniczy – tradycja i współczesność*, w: *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, t. 4, red. P.P. Zagożdżon, M. Madziarz, Wrocław 2012, s. 315–338.
- Pręcikowski L.S., *Ludzie lasu i ich mundur. Zarys dziejów narodowego munduru leśnego na tle rozwoju gospodarstwa leśnego w Polsce od początku XIX wieku po czasy współczesne*, Warszawa 2006.
- Prykaszczyk M., *Młodzieńcze zabawy w pruskiej Warszawie. Rywalizacja złotej młodzieży z pałacem Pod Blachą z Towarzystwem Przyjaciół Ojczyzny*, „Echa Przeszłości”, 13, 2012, s. 143–161.
- [Przyborowski W.], *Historia dwóch lat 1861–1862*, t. 3, Kraków 1894.
- Rostocki W., *Korpus w gęsie pióra uzbrojony. Urzędnicy warszawscy, ich życie i praca w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim do roku 1831*, Warszawa 1972.
- Ryszkiewicz A., *Polski portret zbiorowy*, Wrocław 1961.
- Skalkowski A.M., *Książę Józef*, Bytom 1913.
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 5, Wrocław 1993.

- Stopka K., *Uniwersytet Jagielloński w Wolnym Mieście Krakowie (1815–1846)*, w: *Wolne miasto Kraków 1815–1846. Ludzie – wydarzenia – tradycja*, red. P. Hapanowicz, M. Jabłoński, Kraków 2015, s. 70–83.
- Straszewicz J., *Les polonais et les polonaises de la révolution du 29 novembre 1830*, Paris 1832.
- Straszewska A., *Strój polski w malarstwie od XVI do XIX wieku*, Warszawa 2013.
- Suchocka D., *Malarstwo polskie 1766–1945. Katalog zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu*, Poznań 2005.
- Turnau I., *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991.
- Wachholz S., *Rzeczpospolita Krakowska. Okres 1815 do 1830*, Kraków 1957.
- Waniewska J., *Portrety rodziny Walickich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 20, 1976, s. 121–211.
- Wolne Miasto Kraków. W poszukiwaniu nowoczesności*. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, Kraków, 9 maja–15 listopada 2015, Kraków 2015.
- Ziejka F., *O geografii, poezji i... togach*, w: *Geografia na Uniwersytecie Jagiellońskim 1849–1999*, t. 5, Kraków 2000, s. 49–52.
- Żywicki J., „Nie stosować się do zmienności mód”. *Mundury urzędników cywilnych Królestwa Polskiego w świetle przepisów z 1836 oraz 1855 roku*, w: *Ciało, strój, biżuteria w kontekście przemian kulturowych, społecznych i politycznych XIX wieku. Materiały konferencji zorganizowanej przez Zakład Historii Sztuki Wydziału Artystycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w dniach 20–21 października 2014*, t. 1, red. E. Letkiewicz, Lublin 2015, s. 161–173.

Prof. dr hab. Jan K. Ostrowski, profesor w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, dyrektor Zamku Królewskiego na Wawelu. Badacz sztuki nowożytnej i XIX w., inicjator programu inwentaryzacji zabytków sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.

E-mail: jan.ostrowski@wawel.org.pl